

The image shows the front cover of a book. The cover is decorated with a complex marbled pattern in shades of blue, grey, and white. A vertical strip of brown material, likely leather or faux leather, forms the spine on the left side. At the top left corner, there is a small, rectangular, light-colored label with a blue border. In the bottom left corner, there is a larger, rectangular, light-colored label with a black border. This label contains the text "LGN" above a horizontal line, and "✓ 1005" below the line. The checkmark is red, and the numbers are blue.

LGN
✓ 1005

~~XI 2.~~

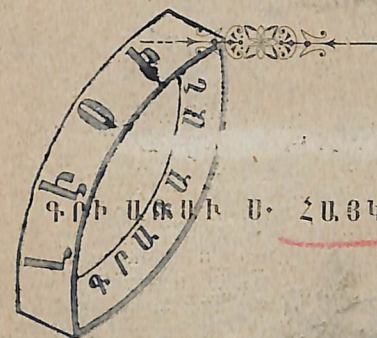
28
h. 1.

1999

Մ Օ Ք Ո Ս

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԷՊ

(ԶԱՐՄԱՆՃԱԳԻ ԲԱՐԲԱՌՈՎ)

Տպարան Մայր Աթոռոյ ս. Էջմիածնի

1896

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՊԱՏՐԱՍՏ ԶԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

1, Բագրեանդ Բ. մասն. — Բագրեանդայ հայ ժողովրդեան սովորութիւններն, երգերն, երեխայոց եւ պատանեաց խաղերն, աւանդութիւններն, հաւատալիքները, առակ, զրոյցք, հանելուկ, ասացուածք, պոածներ, հեքիաթներ. եւլն. եւլն:

2, Գուժան — Բագրեանդայ հայ ժողովրդեան իսկական քարքառով նկարագրուած է մանրամասն ժողովրդեան երկրագործական կենցաղավարութիւնը, նաեւ ինսամ տարուած է ժողովրդեան քառարան, զրոյցն ու ռճը ծանօթութիւններով հանդերձ ամբողջովին պատկերացնել զործիս մէջ եւ քառական յաջողուած է:

3, Բագրեանդայ հարսանիքն. — Վիպական ձեւի ներքեւ մանրամասն նկարագրուած է Բագրեանդայ ժողովրդեան միջնակարգ դասի մէջ հարսանեաց ամեն սովորութիւն, ինսամներու առ միմեանս ունեցած վարմունքը, յարաբերութիւնը, որոց զրոյցներն, վերջապէս մէջը կը պարունակէ նշանադրութեան եւ հարսանեաց պատկերն իւր ամէն ձեւերով. որ մի հատոր կազմելու չափ ընդարձակ է:

4, Ժողովրդական քառարան. — Բառարանս գլխաւորապէս կազմուած է Ալաշկերտի եւ Տրապիզոնի գիւղորէից մէջ խօսուած քառերէ:

5, Մանր զրոյցներ (անեկդոտ) որ մեծաւ մասամբ այլ եւ այլ գաւառացիներու քարքառով, շատ անգամ որոց խօսած ռճով զրի առնուած. մասամբ եւս զրական ռճով որ 800 ի չափ կը լինին:

6, Մեծ զրոյցներ, — հեքիաթածեւ առակներ, ինչ ինչ քարքառով զրուած:

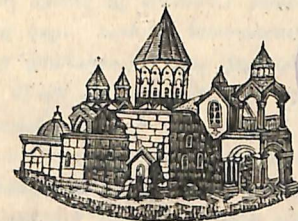
Մ Օ Բ Ո Մ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԷՊ

(ԶԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ԲԱՐԲԱՌՈՎ)

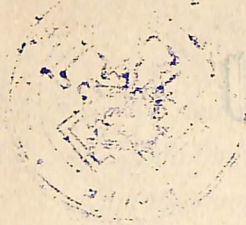

ԳՐԻՆՈՒԹՅՈՒՆ. ՀԱՅԿՈՒՆԻ

Տպարան Մայր Աթոռի ս. Էջմիածնի

1896

ՐԻԻ ԵՄԲԻՐԻՈՐՈՒ

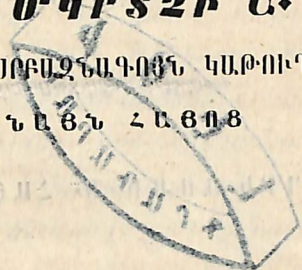
(ԲՈՒՅԳՈՒՂԻ ԴՐԱՆԵՆՈՒՄԸ)

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ՄԿՐՏԶԻ Ա.

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

39. 1006

4 1005-60

ԱՌ ՄԵԾ. ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏ

Պ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՏԵՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ Կ.

Ի ՍԻՄՖԵՐՈՊՈԼ

ՅԱՐԳԵԼԻ ԲԱՐԵՐԱՐ

„Արժագանքի“ 1895 № 89 եւ 94-ի ըմբաստանականը, որ յարգելի պ. Ն. Բարամանի ստորագրութիւնը կը կրէր, ձեր հետաքրքրութիւնը գրաւած եւ առիթ տուած է ձեր վառ զգացմանց՝ Մօքոսի հրատարակութեանց մեկնաս ղառնալու վժռական քայլն առնել:

Ձեր այդ նուիրական ընթացք ցոյց կտայ որ դուք ազգային գրանական յառաջադիմութեան ցանկացողներու մէջ ուղղակի գործնական ուղղին որոշողներէց մին էք:

Երջանիկ է հայն, որ իւր ամեն ղասակարգի մէջ իւր մայրենի գրականութեան յառաջադիմութեան նախանձորդներ ունի. մեր ազգը, որ իւր աւերակաց ներքեւ ունի անհաշիւ գրական բեկորներ, մեր հասարակ ժողովուրդն, որ օգտակար աւանդութիւններով լի զանճարան մի է, զորս ի լոյս հանելու համար ձեր սիրտն կըող մեկնասանքու կը կարօտի:

Այս օր գոհ սրտով կը տեսնեմ, յարգելի քարերար, որ իմ ամնշան գործս գնահատող կայ, ուրեմն հաստատուն հաւատով կերելակայեմ որ եւս առաւել պիտի գնահատուին որոց գործերն, որ աւելի կարող ծնողքերու մէջ կը գտնուին. միայն թէ մայրենի հողի այդ խառնիխուռն կուտակուած աւերակներն պրպտող եւ ի լոյս հանելու առիթ տուողի կը կարօտի, որ մութ ու խոնաւ խորշերէն արեգակի առաջ հանէ, հայի կենցաղավարութիւնը ու հանճարը աշխարհի առաջ պարզէ:

Իսկ ես, յարգելի Բարերար, ձեր մեծ սրտին փոխարէն հագիւ կարողացած եմ զայս դուզնաքեայ գործ ձեր յիշատակին նուիրել. ընդունեցէք յարգանքներս:

Ս. ՀԱՅԿՈՒՆԻ

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

«Մօքոս» ժողովրդական վեպն, Եփրատի երկու ձիւղերու միջավայրն գտնուած տարածութեան վրայ մանր թափաւորաց մէջ պատահած հետաքրքրական անցքերն, աւանդութիւններն և տեղագրութիւնը կը պարունակէ:

Եփրատի երկու ձիւղի միջավայրն բռնած երկիրն ուր կան Չարսանջագ և Տէրսիմ գաւառներն, կամ ըստ ժողովրդեան Ակնայ (Պա ջուր) և Բալուայ (Արածանի) ջրերու միջավայրն ուր պատահած են Մօքոսի անցքերը:

Աէպս երբեմն իւր սահմանէն դուրս կգայ, կը պատմէ Սև ջրի աջ կողմն գտնուած Երիզայի, Զիմարայի և Ակնայ վերայ, նաև Արածանայ ձախ ափի մօտ գտնուած Խարբերգու վերայ:

Աէպս պատմած է այժմ տեղս ներկայ Չարսանջագ գաւառացի, Խամայիցիք գիւղացի ութսուն ամեայ ծերունի Մինաս բարբառը, որ իւր կենաց մեծ մասն անցուցած է պանդխտութեան մէջ, ի խարբերգու, յԱկն, կամախ (Անի ամրոց) Երիզայ և այժմ ի Վաղարշապատ, նորա երրորդ գալուստն է և այս վերջին գալուստը 7 տարի է՝ նաև է հասարակ բանուոր:

Մինաս ունի միջահասակ՝ հաստատուն կազմուած, կապոյտ ջրալից աչքեր, կարմիր երես, լայն թիկունք, երիտասարդի նման ուղղահայեաց կանգնած՝ առողջ կազմուած՝ չէկ՝ ածիւրած գէմք, Խօսելու և գործելու մէջ դանդաղ, անպէտ տեղն խօսիլ չսիրէր, նրա մօտ միայն կրբացուի, երբ մէկն ընկերաբար հետը կը վարուի, սա գիտէ բազմաթիւ ժողովրդական հէքիաթներ, որոցմէ 20 ի չափ ի գիր առած էմ, «կեցիր» ասաց մի օր խալանտար քրքուն ըսիմ» (սկիզբէն հիմէն) և սկսաւ Մօքոսն հատուած առ հատուած պատմել, զոր սկսայ գրի առնել 1891-1895 թուականի կէսն:

Խարբերգու վիճակին մէջ, Մինաս 10—15 տարեկան եղած միջոցին կար աշղ Օվանէս, որ և սազճի Օվանէս կասէին, շատերն ևս հայի աշուղ կանուանէին հայերէն երգելուն համար, այս Օվանէսը նոյն ժամանակ՝ ըստ Մինասի աւելուն՝ 115 տարեկան էր, նաև խեղճ մի անձ, որ տնէ իտուն կը մտնէր, երգ կասէր, սազ կածէր, մի նուէր առնելով կը գնար, այս սազճի Օվանէսի տեղը պէյլիսուղ է, մէկ օր դերվիշը վեց հազարեայ կարգըներ էր, Օվանէսին կրսէ՝ բերդին մէջ խաղինայ կայ, հանինք, կը տանէ Օվանէսը հոն, կը կարգայ, դուռ մի կըացուի, Օվանէս դուռս կը բերէ փարան, գերվիշն կըսէ—հերիք բերես, դուռը կը փակուի, Օվանէս ներսը կը մնայ, գերվիշը փարան կառնէ կ'էրթայ:

Մինաս խարբերգ եղած միջոցին ապրած է այս աշուղ Օվանէսի հետ, որմէ շատ հէքիաթներ՝ նաև այս Մօքոսը լսած է, մեծ մասամբ մտահան արած լինելով՝ կարգով չէ կարողացած պատմել, շատ անգամ երկու երեք տող կ'պատմէր, մտահան անելով շարունակութիւնը կը դհատէր, քանի օրէն կը մտաբերեր, շատ անգամ կըգայի որ այլ հէքիաթներու անցքերն անգիտակցաբար մօքոսին կ'առնէր, Շատ անգամ Մինասին գտած էմ հող և կիր շաղաղելու ժամանակ, բրջով հող փորելու և թիակով միջկողմ ձգելու ժամանակ, կամ իւր բնակարանը մուտ գոմի մի անկիւնը և կամ այգւոյ մի մի խուլ անկիւնը, հատուածներ կային հինգ կտմ տասն անգամ կրկնել տուած էմ, ամեն ճիգ թափած էմ թերութեանէ զերծ պահելու, սակայն բոլորովին չեմ յաջողած:

Բացի սրանից, Մինաս կըգործածէր մի խառնակ բարբառ որ և աշխատած էմ ըստ կարելոյն կարգի դնել, թողլովմէջն դարձեալ խորթ ոճեր, և բառեր, որպէս զի բնականէն հեռացած չլինեմ:

Յոյժ ցանկալի էր իսկապէս Խարբերգի բարբառը Մօքոսի մեջ ներկայացնել, ինձնից շատ հեռի էր, այդ բարբառին անծանօթ լինելուս համար, մանաւանդ որ տեղս Խարբերգի չպատահեցաւ որ ուղղէի:

Շատ անգամ Մինասը վարձած, մօտս նստեցուցած էմ, որպէս զի աւելի շուտ գրի առնեմ, դորանով ևս չեմ յաջողած, զի նա աւելի լաւ կը յիշեր աշխատելու ժամանակ, քան հանդարտ նստած, ինքն ևս գիտէր իւր բնութիւնը, աւելի լաւ կը համարէր 20 կոպէկ օրավարձով աշխատել, քան մօտս հանգիստ նստիլ, նորանից աւելի օգտուած էմ վանքի բաղանիքի առաջ երբ տիղմ կ'աղաղէր, աղիւս կը լծափէր, շատ անգամ որոյ գէմքը կըգիտէի, յանկարծ ժպտալից գէմքով կերգէր, կամ կըպատմեր մի գեղեցիկ հատուած, գրիչս որոյ ասածներուն չհասնելով կրկին ստիպեալ պատմել կուտայի նախագասութիւն առ նախագասութիւն, այս ժամանակ յիշած հատուածը գեղեցկութիւնից կը մերկանար, կը դառնար չոր կմախք:

Մինաս Մօքոսի գէպքերն, Զինաքեարի գործած գաղաւութիւններն կը նմանեցնէր ներկայ տաճկական բարբառոսութիւններու, պատմելու միջոցին ի խորոց հառաջանքներ կարձակէր, կը թողուր Մօքոսի շարունակութիւնը—այս, էաս ծերութեան մէջ ընկած իք դռնէ դուռ, մի օր ըռահաթ ձեղաք, դուրբթի մէջ փտաք կորաք, առանց տղի ու բարեկամի էրես տեսնելու տի մտնիք, էրթը, ախով վախով գերեզման տի էջնաք, չէղած մարդիկ իմ տունը կուտեն, ես հոսի խաղի ձևառք կը հայիմ, ըսի տանելու կրաճ է:

Այս միջոցին բան չէր կարող պատմել, երբ խօսքն վերջացոյց, մի բան էլ հարցնէի, նա իւր յաջումը դադարեցնելու

Համար նախ դալիօնը կը լեցնեն, կրակը վերան կը դնեն, քանի շունչ կը քաշէր, ապա կը պատասխանէր: Երբեմն շարունակութենէ կը շեղուէր, միջանկեալ պատմութիւն, կամ անցք ձեռք կառնէր, որպէս «Հայութիւնը աւելի հաստատ է մեր մէջ. զա՛հա չորեքշաբթի ուրբաթ դինի չեն խմեր, ավալքու պերի ասի էր Խարբերդու էրկիրը, ընու համար գիր գրող չի էղեր. ամեն տեղաց անունըկայ պատմութեան մէջ, մեր Խարբերդուն չկայ, զա՛հա տասը գեղի մի տէրտէր կայ և լին»:

Մինաս Մօքոսը տեղ տեղ ձայնով երգած է, մի օրինակ և տխուր եղանակաւ. նա յուզուած միջոցին կուլար:

Սա Մօքոսի անցքերը պատահած վայրերուն լաւ ծանօթ է. առաջին անգամ է որ կը տեսնեմ մի անուսում ծերունի. որ այդչափ որոշ կարողանայ երկրի դիրքն և իւրաքանչիւր դէպք որտեղ պատահած լինելը յիշել:

Մօքոս ըստ իս իրրեւ տեղագրութիւն ևս իւր արժէքը ունի. այս մասին ընթերցողներու ծառայութիւն մի մատուցանելու համար Մօքոսի մէջ ղետեղեցի աշխարհացոյց քարտեզ մի, որպէս զի ընթերցողն վէպիս հետ ծանօթանայ երկրի դիրքին, որ կարգ մի վայրեր գեւ շատերու անծանօթ են:

Աշխարհացոյցի մէջ թուանշանով նշանակած եմ այն վայրերն, որ աշխարհացոյցներէ մէկու մէջ չեմ տեսած: կամ այն վայրերն, որոց վերայ աւանդութիւններ կան, և վէպիս հետ կապ ունին:

Իբրիս վերջն նաև յատուկ անուանց բառարան մի գրի ծանօթութեամբ հանդերձ, որը ևս ընթերցողին պիտի դուրացնէ ծանօթանալ երկրի աշխարհագրական դիրքի հետ:

Մօքոս անծանօթ անունն հետաքրքրութիւնս շարժած էր, գրքիս տպագրութիւնը արդէն լրացած էր, յանկարծ ձեռս ընկաւ Յ. Վ. Ճանիկեանի «Հնութիւնը Ակնայ» երկն, ուշադրութեամբ թղթատելու միջոցին պատահեցայ էջ 51 «Մօքոս թագաւոր խորուձորով Վարուշայէն ի Վամարակապ գնալիք ճանքուն վրայ, ձորոյն քով, կարուշլայի կողմն ապառաժ քար մ'է»: Սա ունի հետեւեալ ծանօթութիւնը «Մօքոս մեծ ըսել է, կըսեն, գարրինք և որմնագիրք ևս մեծ մուրճ մ' ունին զոր Մօքոս չաքուճ (չէքիճ) կը կոչեն»:

Մինաս Մօքոսի սկիզբն զետեղուելիք հատուածը նոր մտաւերած լինելով կը գետեղեմ զընդլիս յառաջաբանի վերջն, որ վէպիս իբրեւ սկզբնատորութիւն ընթերցողներն նախ զայս կարդան:

— Բաղ թագաւոր շատ խորու երկիրն էր, չորիստան էր տեղը, ամառ ձմեռ շող էր, Ըողուն չէր դայրեր, քառսուն խա-

թար դէվէ ունէր, ամե խաթարը քառսունական, բարձաւ, է կաւ հասաւ Պելալի (փորձանած վայր) լեառը. լեառան տակ չաղբը զարկեց, էրկու տարի կեցաւ, հաեաւ օ ամառ ձմեռ յուրտ է, — Չեղաւ, խալիֆա, ըսց, ըսկայ էալ էրթը:

Չատրին բարձան դեվեստանուն, խապար ճանփեցին հովիկներուն. — սիրիստանը բերէք օ սկայ տի քոչինք:

Էլան շատ ու քիչ գցին, էկան մի դէօր տեղ. հոսի էրկունց ասդին հսապը կար, խուրմայի ծառին չկար — խալիֆա, ըսց. գտաք տեղուաննիս, Չատր զարկին խուրմին ծառին տակ, ձիանուն կը կերցնէին, Թողովուրդը լսեցին օ թագաւորի տեղը ամեն բարիքը կայ, իրանք էալ քոչ էղան, շարուն իրուր էտե եկան, թագաւորը էլաւ օ եաղուն ու լեառը չատր է կը յուրէր, — խալիֆա, ըսց, մի խապար առ, Խալիֆան ձինը հեծաւ գնըց, դէպի չատրին, հաեաւ օ իրանց մենծերը թովուած՝ փեշկեշ առած էկան թագաւորին տեսնել:

— Թագաւոր ապրած, ըսին. քուլի մարդիկ էկան. չատր չատրի վրայ է, սխլեթ էղաւ, ըսոր չարան:

— Խալիֆա, ըսց, թագաւորը, ուրէ Եք աթլին:

— Վերկու թովեթու է գցեր, ըսց, խալիֆան:

Թեք աթլին (միակ ձիաւոր) կանչեց:

— Չիուգ փորը կը կշտացնես, կելլս կը հեծնս. աշխարքը կօլտիս, ուր Վարպետ մի կայ, կը թովիս կը բերես, օ քաղաք մի շինեմ, ըսց, կէսը հոն գնիմ:

Թեք աթլին ընկաւ ճամփայ, քառասուն օր գնըց, հասաւ մի մենծ խարապայ քաղաք, հոսի մի պառապ կար, էջաւ պառապի տունը, ջուր ուզեց, պառապը ըսց, — Աչք չունեմ օ ջուր բերեմ իմեղու մի ջուր անձախ ըլլի բերըց տուեց:

— Պառապ, ըսց, Թեք աթլին, ըսի մենծ քաղաք է էղեր, դու հոսի մինակ կեցեր ես, քաղքի տիրանը ուր են:

— Էաս քաղքի անունը Յօրօր է, անունը խափանի՝ տարին անգամ մի կօրուի, տակը վրայ կըլլի, ամառը կը շինիք, գարունը կօրուի, կը քանդուի. քաղաքը դարտկեր է, որը մեռեր է, որն ե ալ փախեր գացեր է, ըս լեառը տեսա՛ր, անունը Բլուլ է, Ե օթը տղայ ունիմ, Եօթն եալ ամառ ձմեռ Բլուլայ գլուխին. ես ցրտուն հոնի չգայրայ, տղոցս ըսի, տարէք ինձիս իմ հայրենիքի տեղը, հոնի մեռնիմ: Առին, էկան ինձիս հոսի ձգեցին, քովս եալ չեն իգար:

Թեք աթլու անունը աշխարհք ելեր էր, պառապ ըսոր ըսց, — դու Բնչ մարդ ես:

— Բաղ թագաւորի Թեք աթլին եմ, ըսց, եկեր իմ օ վարպետ թովեթ, տանիմ օ քաղաք շինեն:

— Էնանկ է, ըսց պառապ, հոսի չկայ. քառսուն օր օ էկեր իս, քառսուն եալ տի երթս օ ծովուն քով սեւամարդոց հաս

նիս, աւազի միջուն տերթս, ջուր չկայ:

Թեք ամթին թագաւորին գիր մի գրեց, — Հոսի վարպետ չկայ, 40 հատ դեմէ ճամփէ օ ջուր բառնամ, երթամ ծովուն քնարը, սեւամարդիկ բերեմ:

Եք ամթին եկած էր, 40 դեմէ տուեց ընոր, էլաւ դեմստանը բարձաւ, ընկաւ ճանփայ, հասաւ Թեքամթուն քով, ըն մեկէն օրը Թեքամթին ու Եք ամթին բարձան. մէկը առաջը ընկաւ, մէկն էալ ետևուն, գցին հասան ծովու քնարը սեւամարդիկ քով:

Եսոք ցանք՝ հաց չունէին, կերակուրնին ձուկ էր, իրենց վրան գլուխ ձուկ կը հոտիր, օ տեսան, ըսող ըսին, — Դուք կերթէք. Եսոք վարպետի ետև, մեր թագաւորը քաղաք տի շինէ, Թեք ամթին ու Եք ամթին հանեցին խուրմա, հաց գինի, սեւամարդիկ թոփուան կերան, ըսին.

— Չեր էրկիրը ինչ բարելի էրկիր է, հոսի մի վարպետ կայ, Բաղինցի է, (1) Բաղին քաղաքը սով ընկաւ, պիթուն քաղաքը անցաւ, փախաւ հոսի էկաւ, Բաղինայ պետները շինողն է, շատ զորպա վարպետ է, իրա անունը՝ Մօքոս է. հերոջ անուն էալ Մօքոս էր, Սկայ Բաղին 40 աւուր ճանփայ է, ընկայ եալ Պընձէ քաղաքը 40 օր է. էկը կուզիք՝ էաս վարպետը տանիք, ձեր կերածը կերուցէք. օ հաւաս ինէ, գայ:

Մօքոսը կանչեցին, Թեք ամթին հանաւ Մօքոս էնոց լմանը չէր, երեսը մարդ երկու անգամ չէր կրնըր հայիր:

Թեք ամթին, Եք ամթին իրարու ականջին փափսացին.

— Աղբար, ինչու գողտուկ կը փափսաք:

— Ըս մարդու համար է. ըսի աղկէկ է, դուք սեխք:

— Ըգի մեր մինէ չէ, ըսին սեւամարդիկ, չէ յիրկուն նախըրաք, իմաց չեղաք, ըգի Բաղինայ քաղաքէն է:

Թեքամթին ու Եքամթին, առին Մօքոսը ու դարձան ետ էկան պատապի տուն, հոնի ճաղպուան, Թեքամթին մէկ ճանփով գնըց, Եք ամթին մեկէալ ճանփով, թոփեցին 40 վարպետ, էկան թագաւորի քով:

1. Տերսիմի լեռներու մէջ կայ մի աւերակ քաղաք Բաղին անուամբ. Մօքոս ի յիշատակ իւր յայրենիքի, այս քաղաքը շինած՝ անունը Բաղին դրած է, կասէ Մինաս:

Բաղ թագաւոր եւ Բաղդատ քաղաք:

աղղըտու Բող թագաւորը քաղաք չունէր, առաջ չատր (փրան) ունէին, չատրով կը բնակուէր:

Թագաւորը մարդեր ճանբեց աշխարքի չորս թարաւը, օ¹ լաւ լաւ վարպետներ գըննըն, առնեն բերեն, իրեն համար մի մենծ քաղաք շինեն:

Էաս մարդեր գըցին, գտան լաւ վարպետներ, բերին թագաւորին քով, թագաւորը հարցոց, հայեաւ օ մէկը կար, 40 տարի վարպետ էղած էր, շատ բան գիտէր, էաս 2 վարպետի անունը մենծ Մօքոս էր. պզտիկը էան Մօքոսն է օ Սուք Տիկինայ հիմը ձգեց:

Թագաւորը ըս վարպետին ամեն վարպետներուն վրայ մենծ գրաւ, հրաման րըրց օ քաղաքը շինէ:

Էաս վարպետին խելք խելքի տուին, եօթ տարուան միջուն թագաւորի ուղածին պէս քաղաքը շինեցին, պաշ էրեցին:

Քաղաքը եօթ պարիսպ ունէր, ամէկն ալ կլոր էին. մէկը քաղաքի բոլորտիքը փառթած էր. մէկէալ պարիսպին էալ մէջէ մէջ էր, ներսինը քաղաքի բոլորը բռնած էր:

1. Ու շաղկապը փոխարկուած է. նաև որ յարաբերականը օր ի օր:

2. Էս միահնչում է եւ երկու ձայնաւորն թանձրը և ի որև կոկորդային և ի տեղ հնչելու է:

Պարիսպներն իրարու վրայ հինգ հինգ արշուճ
բարս էր, մէջ տեղունը շատ բարս կըլլէր:

Քաղաքը մի գուռ ունէր, գունէն ներս մտնողը
շիտակ օւ էրթը, եօթ պարիսպներու դռներէն տի¹ անց-
նէր, շուկան էրթը, էկր ալ ու ձախ էրթը պէտէն-
նուն միջուկ, ² օլրտէր օլրտէր, կինէ էան տեղ կու-
գար:

Բաղ թագաւոր իրեն խելացի մարդիկը կանչեց,
Ժողովք ըրեց. նոր շինած քաղաքին անունը Բաղ-
դատ դրաւ իրեն անունով. թագաւորը կանչեց վար-
պետները, ըսեց.

— Շնորհակալ իմ, քաղաքը իմ ուղածիս պէս
շինած իք, շատ փառաւոր էղած է, էնոց պաշխիշ
տուեց ու ճանբեց. Մենծ Մօքոսին եալ իցցուն ստակ
օրական կըյրեց ³ օ տի օրդոց օրդի տայ:

Քաղաքացիք օ 50 ստակը (3 կոպ.) լսեցին,
զարմացան թէ ըս⁴ ինչ շատ փարայ տուեց:

Մենծ Մօքոս շնորհակալ էղաւ, առաւ մի աւուր
50 ստակը, էջաւ շուկան, կէս ստակ տուեց 150
հաւկիթ առաւ, մի ստակով լիւր մի միս, մի ստա-
կով բեռ մի խուրմա (արմաւ):

Բաղ թագաւոր վարպետին ճանբեց. Մենծ Մօ-
քոսին շատ սիրեց, իր քով պահեց, իրեն հետ հաց
կուտեցնէր:

Մարդ ճանբեց, իր երկրին մէջ ինչքան օ լաւ լաւ
մարդ կար. թօփեց բերաւ, էկան էաս քաղքին մէջ
իրենց տըվնին (տներնին) շինեցին, բաշայեցին առու-
տուր ինիլը:

1. Տի կը նշանակէ պիտի, շատ անգամ պիտի, պիտի և
երբեմն ևս առաջին ու տասը միայն կը գրուի ու ձայնաւորէ
առաջ:

2. Բառերու վերջը «ն» մասնիկն շատ անգամ բացառա-
կանի վերջաւորութեան նշանակութիւն ունի:

3. « տառի փոխարէն » գրուած:

4. Ըս կը նշանակէ որ, Մինաս անխտիր է, էտ, ը
և երբեմն ևս ինձ հասկանալի անեղու համար «յ» կը գործածէր:

Աշտարակ. — Քանի մի տարի անցաւ, թագաւորը
ամեն բան պատրաստ տեսաւ, հեջ մի բան ետ չթո-
ղեց, քաղաքը կարգ ու սարքի մէջ դրաւ, անցաւ եօթ
տարի, հրաման ըրեց վարպետ Մօքոսին, կինէ վար-
պետները թօփէ, Ժողովէ բերէ, աշտարակ մի շինէ:

Աշխարքի վրայ ինչ զգըր օ վարպետներ կային
թօփուեցան, շատ մենծ աշտարակ մի բաշայեցին շի-
նիլը. էանբան բարս շինեցին աշտարակը, օր էշը տակը
(ստորոտը) էօկիւրի կուգար (կը յղանար), տասուեր-
կու ամսուն վերը, գլոխը կելը, քուռակ կը ցկնէր:

Բաղի որդիք. — Բաղ թագաւոր աշտարակը շինելու
վախտ իրեն մուտէ, աւետիս, բերին թէ քիզի աղկէկ
(սիրուն) տղայ մի էղաւ:

Թագաւորը ըսեց. — Էսի լաւ է, մեք հոսի ճեմ իք
(հաւաքուած) էղեր. խայիրլի (բարեբաղդութիւն) է,
տղին անունը ճեմալ տի դնիք: Բերին ճեմալ գրին:

Թագաւորը ճեմալին պիթուն տղոց մինէ շատ կը
սիրէր:

Անցաւ վախտ մի, ճեմալ մենծըցաւ, պապը իրեն
քով պէյեց օ իր տեղը թագաւոր դնէ:

Բաղ ունիւր ուրուշ տառներկու տղայ էալ, անուն-
նին է Սինամ, Բելզ, Մաղին, և Մաղինի տղան Սըն-
տամ, Լամբ, Բալ, Խալ, Շիմշիր, Ակուկ, Զինաբեար,
Քեամ, Էզիկ, Արզուն:

Մօքոսի որդին — Բաղ թագաւորի սարային մէջ Մենծ
Մօքոս կարգուեցաւ, իրեն էղաւ տըղայ մի, տղան ծնե-
լուն քիմի մէարը մեռաւ. քանի օր մնըց, Մենծ Մօ-
քոս էալ մեռաւ. թագաւորը էաս Մօքոսին շատ կը
սիրէր. էնոր նոր ծնած տղին անունը Մօքոս դրաւ
օ իր պապու անունը չկորսուի:

Էաս վախտին Խալի կնիկ, Ղարակէօզ (սեւակն)

1. Տիւէ-ծնել (անարգական):

սուլթան պարկաւ, տղայ մի բերըց. տղան մեռաւ նը,
սուլթանը ըսըց խալին.

—Մօքոս մէար չունի, ես տղայ չունիմ. վարձք
է, կաթս ծիծս կը ցաւցնէ. Մօքոսը բեր ծիծցընիմ,
մենծնայ, էնըք տղայ:

Մօքոս Սուլթանի կաթը ծծեց. մենծըցաւ, էղաւ
տղայ.

Բաղի տղաք կը ճաղպուին.—Բաղ թագաւորի
տղաք տեսան օ իրենց պապ ձեմալին շատ կը սիրէ,
հերսոտան, էլան ճաղպուան, քցին հեռու տեղեր,
էկան էաս թարաւի երկիրներ բնակուան, իրենց հա-
մար քաղաքներ շինեցին, բնակուան հոնի քուլլին
էղան մէկ մէկ թագաւոր:

Խալ էկաւ բնակուաւ Չարսանձագու¹ երկիրը. Սի-
նամ խարբերդ կեցաւ, Բալ Բալու, Բելդ, Բերդակ, օր
պիթուն պիթունէ ջրին քնարն է. Լամբք Լամբքայ
քարէ քաղաքը. Շիմէիր Չիմիշկեղէկ. Չինաքեար, որ էփ-
րատի վրան է, Գեամ Գեամախ. Էզիկ Էրզինկեան, Ար-
զուն Էրզինկուամ, Մազին՝ Մեզկերտ, որ քրդեր Մազ-
կերտ կըսեն. Սնտամ Մազինի տղան Սնտամայ բեր-
դըն. Ակուկ Ակն, որ ջրի վրան է:

1. յտարըներդ—Սինամ² թագաւոր իր մարդերով
էկաւ բնակուաւ մի քարոտ տեղ, էաս տեղ մենծ քար
էր. բերդ շինեց, քարի տակը քաղաքը շինեց, անունը
դրաւ Սինամուտ. քարի գլուխն էալ բերդը շինեց:

Սինամ իրան սայմանը կըյրեց Արզնու մատէնը,
Հալէպ, Մալաթիա, Աղճա տաղ, իրեք սայմանը էրկար
էր, Բելդ աղբօր սայմանը մօտ էր, դէ ջրին քնարը,
օ չորս սահաթ է:

1. Չարսանձագ կը նշանակէ չորս գաւառ, մեր Մինաս կը
պատմէ թէ այս տեղ կար չորս թագաւոր Խողաղաճ, Լամբք,
Մեզկերտ և Բերդակ քաղաքներու մէջ:

2. Պինտ մենծերնին էր Սինամ թագաւոր, օ շատ խել-
քով մարդ էր. «դուն էալ խելքով էղիր» կասէր Սաղճի Օվա-
նէս Սինաս բաբարին:

էլայ Սինամանու բերդին վրայ.

Լէանութինը օվին (դաշտ) հայեա,¹

Եօթ սահաթ դէօր (տափարակ) է,

Տասներկու սահաթ էրկանութինն է,

Մէջ տեղը պաղ ու պաղչա է.

Միջու մարդը շատ միամիտ է,

Բերդին իրեք կողմ խոր ձորեր կայ.

Արեւպատքին² ձորին գլուխը էր,

Իրեք հատ պաղ աղբիւր կը վազէր.

Արեւցաթին ձորին մէջ մի աղբիւր կայ.

Գլուխն էալ հինգ պաղ աղբիւր կայ.

Ըն(միւս) գլուխը կաթնաղբիւրն է,

Կաթի պէր ջուրը կը վազէ.

Բերդի չորս դին օլրտայ.

Մի էրկըթէ դուռ կայ,

Հէմալ (միանգամ ևս) բերդի վրուն հաեա

Մաստարու³ մենծ լեռը կերեայ,

Առջին դէօր էտին Կօշկիայ ծովնէ.

Ծովուն մէջ Ս. Նշան վանքն է.

Քնարէն ճնճղումի պար կ'էրեայ,

Ջուրը էլեր շեմիքը տահա չէ ծածկեր,⁴

Քելլըքով էագ տեղ ուխտ կերթն.

Ծովը օվսյու պէս մենծ դաղա էր,

1. Սուլթան Մուրատ Բաղդատի վերայ գնալու միջոցին
բարձրացած է այս բերդի վերան, տեսած և զմայլած է այս
դաշտի դիրքին, գեղեցկութեան և ընդարձակութեան վերայ,
ասած է եղբր ըստ Մինասի. «Հայ հայ, մի թագաւորի համար
շատ շատ է, սակայն ինչ անեմ որ երկու թագաւորի համար
քիչ է.»

2. Մինաս աշխարհի չորս կողմերն յայտնելու համար
արեւելքին ալեգու, արեւմտեան ալեպուր, հարաւին ճաշուրէն,
հիւսիսին հուսի կամ Սնտամու դին կասէ:

3. Մաստարան մեծ լեռ մի է, որոյ մեծութիւնը ցոյց
տալու համար թուրք առածը կասէ.—«Մաստարան գօտիս այլք
ոտիս»

4. Ջուրն երբ շատցաւ, կղզին ծածկեց, միայն վանքը
մնաց, բնակիչներն փախան, այժմ միայն մի տուն մնացած
է քաղաքն, որոյ Ծովեցիք կասուի:

Ջուրն օ էլաւ, տեղը լեցաւ,
Գեղացիք փախան, օվան տարտղնան:¹
Մաստարու լեռան ջուրը կուգայ,
Էադ կողմիկայ ծովը կը թափի,
Մէկէալ թարաւէն Իմէու ջուրը կուգայ
Մէկ սահաթէն Մուրատ գետը կը վազէ:
Սինամու քարէ բերդը բարս է,
Լեռտանը բարս ու ցած է,
Ջորտանը լիք պաղ ու պաղչա է,
Մուրատին քնարը չորս սահաթ է:
Արեւպատքը Սեանու աւեր քաղաքն է,
Հողը սեւ, քարը սեւ, տախտակի պէս թէթեւ,
Չեչ չեչ ծակ քար է շատ թէթեւ.
Ջրի երեսը դարմնի պէս կը մնայ թէթեւ:
Ջուրը, բոլորի ամեն բանը սեւ.
Սեւ սեւ, արաբի պէս սեւ.
Ճնճուղը վարանաթաք սեւ.
Օձը ու մողոզիկն էալ սեւ.
Յիփին (ճպուռն) ու կարիճն էալ սեւ:²

1. Խարբերդի դաշտի բերրութեան համար թուրք առա-
ծը կասէ. «Խարբերդու դաշտը, ոսկոյ հանքը» Երկու
դաշտագետիններու կը բաժանուի այս դաշտը արեւելեան և արեւ-
մտեան. արեւելեանը Ուլի օվան է որն մեծը, որ տարածուած է
քաղաքի առաջ, իսկ երկրորդը արեւմտեանը փոքրն է որ Խուզ
օվայ կասուի:

2. Սեան քաղաքն որ և Մուրութլի կասուի, քաղաքի
ներքեն երկու ժամ երկայնութեամբ ներքնուղի շինուած է,
կամարակապ, սորա հիւսիսային ծայրն Հարսեկ գիւղն է,
որը Բերդակի կը հայի, միւս ծայրն Քօրփէ գիւղն, որ 700
տուն հայ բնակիչ ունի: Ըստ աւանդութեան Սեանու քաղաքը
կը բնակէր Սինամ թագաւորի որդին, այս ներքնուղիով
կանցներ. ուստի և դուրս մի ժամու չափ գալով խիստ նեղ և
անձուկ ճանապարհով կիջներ մեծ անտառն յորսի, յորմէ
լողայով կանցներ Եփրատն, այլ ներքնուղիով. կը բարձրանար
հանգէպն գտնուած բերդն, ուր իւր սիրահար հարսն կը տես-
ներ և կը դառնար նոյն ներքնուղիներով հարսի համար գնա-
լուն է որ գիւղն ևս Հարսեկ կասուի: Արդ ներքնուղոյն մտնե-
լու ծակն Եփրատի եզրին վերայ կերեւայ, Զինաքեար իւր մեծ
պատերազմին այս ծակը գոցած է, որ երթեկութիւն չլինի:

Քարէ բերդի առաջ մենծ Ուլի Օվան կայ.
Մատենի թարաւը օլրուայ,
Հայեա խուզ¹ Օվան կերեւայ,
Գետը միջուն վազէ կուգայ:
Բոլորը չայիր չիմէն տեսայ.
Գեղերն էալ իրարու վրայ,
Հեմէալ հայեա դէպի խող,²
Տեսայ կանաչ կակարչ կող:
Ղարէնֆիլ, զէնճէֆիլ, մազտանուս,
Ինչ ըսիս հոն չկայ,
Հովը կը փչէ անուշ անուշ:
Քալամին մէկը մի լիւր կըլլի,
Զմեւը ձիւնի տակ կը պահուի:
Տեսայ Մաստարու թարաւը շատ հողեր
Սաղ արտերը արեւը օ զինէր,
Աստուածածնին բանբալը խճճեն օ բացուէր.
Կըսիս ճերմակ կտաւ է խարսըմուն³
Ըսկայ դէ լեարը շտկըմուն:
Պուզլուդին թարաւը դէ Մուրատին քնարը
Լեռու ու լեանը էգի ու պաղչա է.
Ջուրն օ կանցնիս լեռու ու լեանը մէշէ է,
Լեարան հետ է Իմէու ջուրը,
Միջու աղբիւրը գոմէշ կը տանէ,
Էրկու Փարչանչ մի Էրդմնեկ,⁴
Հապուսին կը վարէ Օվային կէսը:

1. Խուզ Օվայի լեռան վերայ Ս. Յովհաննէս ուխտատե-
ղին կայ, ուր ուխտի օրն երկու այժեամ կը գան, կը զոհուին:
2. Վերին և ներքին Խող գիւղերն հանդէպ քաղաքի,
ուստի 7 ժամ ի հարաւ, Մաստարու լեռան կուրսը, մատին
վրայ:

3. Կտաւն շարունակ ջրելով արեգակի առաջ փռել, որով
կսպիտականայ:

4. Փարչանչիք ու Երդմնեկիք միշտ ջրի վերայ կը կուէին,
Փարչանչիք մի Երդմնեկիք սպանեցին, Երդմնեկու գլուխն մի
ժամ գետնի վերայ պլտրաւ ու կասէր—«Էրկու փարչանչ,
մի երդմնեկ» ասել կուզէր ջրի մէկ մասն իրենց գիւղն հանի.
միւս մասը երկու Երդմնեկ գիւղացի:

Պուզլուխ,

Ուստայ Յայրօ մի կար էլէմէլիքցի,¹
 էլաւ գընըց փեքենէկ.
 Փեքենէկու գէ Պուզլուխը,
 Քարը փորեց քառսուն արշուն
 Պասամախ էալ շինեց քառսուն.
 — Էաս էալ իմ յիշատակը մնայ, ըսըց:
 Զուրը գէ վերէն կը վազէր,
 Տակը իջնէր սառոց կը կապէր,²
 Ըդոր քով անջուր ճանքսյ կար,
 Ծարաւ ճանքորդի համար ջուր տի հանէր:

1. Էլէմէլիք գիւղ մի է Պուզլուխէն 7 ժամ յարեւելս, Պուզլուխը շինող Ս. Յայրօն, որ և Ուստայ Յայրօն կասուի, այս գիւղացի էր, այս գիւղն ևս ուխտի կը գան:

2. Այս բնական սառցատունը շատ օգտակար եղած է ժողովրդեան, որ ամառ միջոցին քաղաք տանելով կը վաճառեն, կօգտուին. Օսմանեան ներկայ թագաւորը՝ կասէ Մինաս, սորա վերայ տուրք դրաւ. Աստուծոյ հրամանով ջուրն այլ ևս չսառեցաւ քանի տարի. թագաւորը զգաց իւր սխալն տուրքն բարձաւ, և դարձեալ սխաւ սառիլ, Թուրքերն ևս ուխտի կգան այս տեղ. Աստի մինչև Նփրատի եզրն 5 ժամ է և շատ զառիվայր. ձորերու մէջ, ճանապարհներու վերան պարտէզներ ու այգիներ կան. այս ձորը որ Քեփենէկու ձոր կասուի, ջրիվայր գնացողն ստիպեալ է միշտ ջրի այս ու այն եզրն անցնիլ ջուրն ոլոր մոլոր գնալու պատճառաւ. Այս ձորի ետէն կայ նաև մի այլ ձորակ, որոյ ի Մուրատ խառնուրդի վայրն կայ Ատատինայ Իսկելէն (ջրեզրն կայանք). ուստի որ անցար Սև լեռն կսկսիս բարձրանալ. այս լեռնէն ամբողջ Խարբերդի վիճակին գերան, տախտակ և վառելու փայտ կը մատակարարուի, ուր ևս կայ բնափր իշխուն բոյսն, որ ըստ Մինասի, «Առեկու բոլորն էաք լեռտանը մէշէնուն մէջը իշխուն շատ կայ, կուգան ժողովին, կը տանեն ծախեն, շատ լաւ է, օ՛րնչ կըսիս, էանանկ թըթուրջաղ է, համ ու հոտուն չես կշտընար, հա կեր, կերակուրի մէջ ձգէ, շատ սաղլամ է (առողջարար), օգէն է օ էանանկ շատ համ ունի»:

Սև լեռն և Սր. Յայրօն հանդէպ միմեանց են. որոց միջախարէն կանցնի Նփրատ. Սև լեռան առաջ Առեկու աւերակ քաղաքը կայ, ետէն ևս Զոչեկու բերդն, Առեկէն մինչև Պուզլուխը 1 $\frac{1}{2}$ ժամ է մօտաւորապէս:

Տկուն լաղմ զարկեց ու գնըց,
 Զուրը ճանփու վրան հանեց.
 Պաղած ջուրը պողի պուզ կըլլի,
 Մնացածը սիւզմիշ կըլլի:
 Անցաւ օրթըլխի քարը, — հոս էալ հանիմ, ըսըց.
 Փորեց դէ, գօտի մի, հոնի մեռաւ մնըց,
 Միջուն չհանեցին, գերեզման էրին.
 Վրան հող լեցոցին քար էալ դրին:
 Ուխտ կերթն Ս. Յայրօն էրին,
 Շաբաթ օրեր կերթն ուխտ կինեն,
 Կիրակի օրեր պուզ կառնին, կը դառնան:¹

2. Բելը. — Բելք. Թագաւոր Բերդըկու հիմը ձգեց Եփրատի քով, սոյման կըյրեց Մերձմեք, Փիլիվանք, Զուխէք, Յաղման, Թիւրուշմեք, օ Մուզուրայ ջրի վրան է. Ծառգովիկ օ մէշէ է ջրի քով, ծառները մոմի պէս էլեր է գէ էրկինքը:

Բերդըկու բերդը Խարբերդու բերդինմինէ բարս է, հողէ սարի վրան շինած է. բերդի գլխուն արեւապատք քար նետես, կը հասնի Խարնճա կամուրճին. օ էրկու աչք ունի, օրթըլխի քէմերին օտքը մենծ քարի վրան է. ըս քարի բոլորը ջուր է, ամառը կը ցամքի. մըջմանին բոնը ըս քարի մէջն է. ջուրն օ պակսի, կը բանին (կերթեկեն):

Բերդի տակը, ճաշուայ ու արեւապտքի դին սալմուն է գէ ջրին քնարը, օ կէսը եամած է (քիչ զառիվայր), կեսը գէօր, գէօր տեղը ջրին քնարը համամն (բաղանիք) է, համամին վէարդին լաղըմին ծախէ, հոսկայ ջուր կը տանէին բերդը:

Հիմա բերդը քակուած է. ուրբաթ օրեր ըս տեղ կուգան ժողովուրդը, առուտուր կինեն ու կը դառնան: Քաղաքը բերդի արեւցթին քովն է:

3. Մազկերտ — Մեծկերտ. — Մազին Թագաւորը էկաւ Մեզկերտը շինեց. էսոր էրկու թարաւը բարս

1. «Աշըն Օփանէս 15 տարուայ տղի ձէան ունէր. Սուրբ Յայրօնի վրայ վերի երգը կըսէր». կասէ Մինաս:

լեռներ կան. բարս հողէ սար կայ, գլխը բերդն է, մէկ ղուրշունի մենդիլ բարս է, քաղաքն էալ արեւցթու գին տակը շինած է. արեւցթու գին կէօկէռեկայ լեռն է:

Մագին շատ հարուստ թագաւոր էդեր է, քաղաքը շինեց, աւելցած փարան լեցոց պլնձի մէջ, հորեց բերդի արեւցթու գին էդած մատուռին մէջ: ¹

Մնտամու քարի ու կէօկէռեկայ օրթալախը Ս. Դանիէլի գերեզմանը կայ. քաղքին տակ շատ մատուռ կայ, բոլորն էալ իրարու մօտիկ պղտիկ բլուրներու վրայ սև կակուղ քարէ շինած:

Քաղաքը հաշուէ դուս շատ մեծ է էդած:

Հայաստան օ Հայաստան էդաւ շատ ըխտաւորներ կուգային էաս սրբի տեղ. Թաթոս առաքեալ շիներ է. Ժամկոչ դրած է վանքի վրայ—«Տարին ուխտի շատ մարդ կուգային, էսոք տի ունենային քառսուն խաթար (ամէկ խաթար քառսունական հատ) խըռ ջորի, քառսուն էալ սև, քառսուն էալ կարմիր, քառսուն էալ դեղին դէվէ տոնի (ուղտի ասրի գոյն):

4. ՂԱՄՔՐ.— Լամբը թագաւորն էալ մի տեղ գտաւ իրեն համար. ըս տեղուն էրկու թարաւը ու տակը ձոր է. մէջ տեղ բարս մեծ քար է. քարին վրու էրեսը մորի (անտառ) է. ըգ տեղաց ջաղջի մի ջուր կերթայ ճաշուաղին, էտեու ջուրը կերթայ արեւպատք Մուրատին կը խառնուի:»

Էտին ձորու գին մենծ դուռ մի կայ քարի մէջ փորած, մէկէալ գին 107 գուռ կայ: Քաղաքը ու չարշին քարի մէջն է փորած, գրովրնին ու տրվնին արեւցթու կը հայի, գրովրնուն առջի գին քարէ հանած քեմէր կայ, ներսի գին քարի միջուն փորած (կոփած) է իրեք հարիր քառսուն օդայ, ամէկ օդան իրեք արշուն էրկէան, իրեք արշուն լէան. գրովրնուն վրայ կլոր փինչերէ կայ, լոս տալու համար. տրվնին ու

1. 1886 թուին Խարբերդցի թուրք մի իրր երազ տեսած՝ գանձի տեղն իմացած է, և հանած տարած է:

քաղաքը քարի միջուն մէջէ մէջ փորած է: Դրսէն իրեք թարաւը բարս է. Մնտամու գին (ի հիւսիս) դէօր է. վրուն ճանփայ չկայ, քարի մէջ էդած քաղքի միջուն ճանփայ կելլայ վրան: Էաս է Որդուն ղափուսին, օ «կիսէն կելմէզ» էալ կրսեն (գացողն չվերադառնար): Էաս ճանփուն վրան մորին բարսալու տեղը Լամբը թագաւոր շինած է սարայ մի, էաս ճանփով համար ու ավի կերթը:

Մէշէլիկը պիթուն քաղքի վրու էրեսը բռնած էր, քաղքին մէջ էրկու տեղ ջրի հափուղ կայ, քարէ փորած աղկէկ տեղեր կան: Ճանփաները շիտակ փորած է:

Ջորկայ ձորի ջուրն քաղքի կուշտն կը լեցուի փրինայ ջրի մէջ, օր քիչ մի ճաշուաղին կերթայ, կը դառնայ արեւպատք, կօլրտի Մուրատին կը խառնուի:

Լամբայ սայմանն է Պաղին, ըստեղ ղուտրէթ համամին (բնական բաղանիս, որ ջերմուկն է) կայ, օ Որդուն ղափուսիէն կերթն. մի սայմանն Ղուան, Շոռտան, Գրդին, Խոզնգեղ, Տէրօվան, ¹ Դզըլքիլիսէ, Քիւրեքէն ևւն:

5. ԲԱՒ.— Բալ թագաւոր Բալու քաղաքին հիմը ձգեց Մուրատ ջրի վրան, քաղաքը էաս թարաւն էր, էգիի տեղ չկար. գետի վրան կամուրջ շինեց, քաղաքացիք անցան էան թարաւը էգի տնկեցին: Սայմանին մէկը կերթայ Բինկէօլ կը հասնի, արեւցթու, մէկն էալ կերթայ Մուշ, կեղի (Քղի), Իզօլ. արեւպատքին թարաւը սայմանին իրեք չորս սահաթ կը մնայ, ջրերու խափուշ է (Մուրատի և Մուղուրայ միացման վայր) ընկից դէն ջարսանձագ կըսեն:

1. Տէր Օվան և Բասունայ Օվան առանձին երկու գաշտեր են, ունին բազմաթիւ հայ գեղօրայք. «Տէր Օվան» Սայմանի մէջ կան շատ գեղեր՝ քուլլին էալ հայ են, Պասուն Իլանլուն, Բաղնիք, Խուշին, Մրդէն, Պուլախսպթիլ, Հայվացիք, Չորակ, Խայաչին, Ուրձ, Շոյմի, Դզըլխալա, Շիլք, Չանդալ:

6. Խողաղաճ.— Խալ կամ Խալիս թագաւորը օլըր-տաւ էկաւ աղբրի մի վրայ. տեսաւ ճաշուայ շոքուն ինչ օ խող կայ, պաղ ջուրը խմած ու պարկած է. խողեր օ իրան տեսան, էլան փախան մէշէն (անտառն որ սյծմեան Խողաղաճի եզրն է). թագաւորը ըստեղաց հաւնաւ քաղաք շինեց, անունը դրաւ Խողաղաճ: Լոս աղբրի սրթը բարս է, ըստեղաց օ հայիս, Սե լեառան գլխու վրուն Պուզուխը կերեայ, արե-ցաթը մի աւուր հեռուն բալուն էալ կերեայ, դէ հեռուն հինգ աւուր ճանփայ կեղուայ Սուբ Լոսայ լեառը կերեայ արեցաթը. օ Մասրսայ պէս լեառ մի է: Քաղքին տեղ շատ բարս է, արեպատքը իրեք աւուր հեռուն դէ Ծառգօվիկ կերեայ:

Մօքոս Խալի համար Խողաղաճը շինելէն ետքը Խալաճուզն էալ շինեց, օ իրեք սահաթ Խողաղաճէն արեպաթք կրնկնի. էաս քաղքին մէջ մի սիրուն սա-րայ ու բերդ էալ շինեց:

Խողաղաճի բերդի իրեք թարաւը շատ բարս 340 ախան արշուն է, մէկ թարաւը անճախ (հազիւ) 30—40 արշուն ըլլի, մինակ էն թարաւէն բերդի վրան կեւլըն: Էաս բերդը հողէ է, վրան էրկանութիւնը Լէանութիւնը 250 ախան արշուն կըլլի, կուսերու (կուրծք) վրայ արտ կայ, բերդի վրու խաթը քակուած է, տակը մուկի ծակերու պէս ծակ կայ, ըս ծակերէն քար օ ձգեցիր, կէս սահաթ կը զնկրտայ, ինչպէս խապուն էղած տեղը կը ձէնոտի (արձագանգ կտայ): Քիւ-թուկը (թագաւորական տօմար) գրմուն է, հին ժա-մանակին էաս քաղքին անունը Խսկենտէր էր, կասէ Մինաս:

7. Շիմշիր — Շիմշիր Մուրատին քնարէն իրեք սա-հաթ հեռուն ձորուն մէջ քաղաքի մի հիմը ձգեց:

Հոսկայ ջուր մի կանցնի Մուրատին կը խառնուի, օ սե ջրին պարա է:

Քաղաքին ներքեւն ու ջրի քովը շինեց պարտէզ-ներ, պարտէզներու տակն էալ կարմունջ կապեց, ըս կարմունջի էրկէանութիւնը քառսուն արշուն է, քաղ-

քին վերի քնարը վերի կարմունջը շինեց, քեմերին օրթլխի էրկու թարաւը քարէ հանած էրկու ձմե-րուկ կայ շինած:

Շիմշիրի սայմանն է Արաբկեր, Մատէն, Խտրոս, Չափղուռան, Սարաճուխ, Օվաճուխ, Շնկախ, Կարմրէ, Թութըռապաթ, դէ կը հասնի Խօստայու լեառը:

8. Ակուկ — Ակին ձորին գլխին բռնած էր Ակուկ, իրան սայման չունէր: Զինաքեարէն սայման ուղեց, էան չտուեց, ինքն վախկոտ էր ձէան չհանեց:

Ակուկի ֆանփուկ Սուլթանը շատ կըյրիճ էր. ըսըց — Զինաքեարի սայմանին կէսը ինձի կը հասնի, կուզիմ քի կուզիմ:

Վզէին աղբրին ընդին մի նեղ տեղ էրկըթէ գուռ շինեց, օ հիմայ Դէմուր դափու կըսին, արե-ցթուն դին կը հայի. ճանփայ չկար, քարը ծակեց, ըս տեղուն կեւլը բերդը: Միջուն Մուրատ գետը կանցնէր:

Չորս դին քարէ լեառ է:

Փանփուկ կուի ըրըց, իրան սայման ¹ կըյրեց. Կաշոյ, Մշական, ² Փետրխան, Կէճէկուն, Սարայլու, Ագրակ, ³ Լիճքը, Փարղաշտաշ, ⁴ Շըջուն, Սանգուխ, Բա-կեր, ⁵ Ապուչախ, Վզէ, Էփրատ, Նարվել, Սօսիկ Լէն:

9. Զինաւոր կամ Զինաքեար. — Զինաւոր թագաւոր Տիվրիկու սայմանին մէջ մի քաղաք շինեց, անունը դրեց Զիմա, որ սյծմ Զմարայ կասուի. քաղաքի

1. Շատ անգամ — ձայնաւորէն վերջ յաջորդող հ տառն, փոխուած:

2. Յունագաւան հայեր են այս գիւղացիք:

3. Շիմշիրի սահմանի վերան, ուստի մի ժամ հեռի է Խոստայու լեառն:

4. Ակնայ բերդն Սանգուխայ ջրի այն կողմն, Չորկայ ու Շըջունայ գլխին է:

5. Այս գիւղացիք Թուրք են, և բոլորն էլ ջորեպան:

քարձր վայրն իւր ապարանքը շինեց, որոյ մի ժամ յարեւելս խոր ձորի մի մէջ ևս մի այլ քաղաք, որոյ անուն կոչեց Զինաքեար, ուր այժմ կարմիր գլուխ կոչուած Ղլլաշներն կը բնակեն. այս տեղ ևս ունէր թագաւոր մի պալատ, ուր է նաև Զինաքեարի գերեզմանն¹ որ մեծ տարածութիւն մի բռնած է. Ղլլաշներն յարգանք կը մատուցանեն:

Զիմա բերդի քարերն խիստ մեծ են, որ տաս տաս կանգուն երկարութիւն և հինգ հինգ կանգուն լայնութիւն ունին, ² «քարերու ղըլիններն (եղր) արդա արդա (ատամնաձև) է հանած» իրար մէջ անցած. քարը սև է, 15 արշուն բարս. մի եայեան (հետիոտն) ճանփայ կելլայ վրան, օր Մուրատէն էրկու սահաթ հեռուն, բարս լեռան գլոխ շինած է:

«Զինաքեարի սայմանն է՝ Սըվազ (Սեբաստիա), Թոխաթ (Եւդոկիա), Տիվրիկ, Սուրբ Թորոս օ խօստա-յու⁴ լեռան վրան է, Ղուրի չայ, ճարճանոս:

10. Քեամ — Քեամ թագաւոր օլրտաւ էկաւ իսկ Ակին ջրին վրայ իրեն համար քաղաք շինեց, անունը դրաւ Քեամ. օր հիմի Քեմախն է:

«Քաղքին մի թարաւը գետը շատ խորուն կերթայ, քաղքին մէջ տեղն է քարէ բերդը. խանութները բերդի տակն է, կարմունջը քաղքի գլոխն է, կարմունջի ըսդին, ընդին պէքճիներու (պահապան) համար տեղ կար, քաղքին տակ դէօր⁴ տեղ մի պաղչա է, կարմունջը կընցենք էն մէկէլ չայի վրան էրկու ջա-

1. Կարմիր գլուխներն կասենթէ՝ Զինաքեարի մեծ պատե-րազին սպանուածներուն դիակներն այս վայրը ամփոփուած է, ուր նաև քանի թագաւորներու գերեզմաններ կան:

2. Մինաս, որ գաւառի մէջ որ երկար մնացած է, նոցա վերայ ճիշդ տեղեկութիւն կտայ, կարծես մի հետախոյզ պատմաբան:

3. Այս վայրն թագաւորներ խոստացան Զինաքեարի տալ, որոյ համար Խոստայ ասուած է:

4. Դէօր միավանկ է, է և օ միանգամէն հընչելու է:

ղացք կայ, էադ ջաղցներու ջուրը Քեմախու գուգ-լայէն (աղահանքէն) կուգայ, Քէօմիւր Սուլի (ածխա-ջուր) կասուի: Գարունը մարդ չկրնր անցնի, կարմունջի վերդին Ակնայ ջրին¹ կը խառնուի: Լաւ թեթև (միջակ) չայ է: Տուզլային տեղը սպիտակ է, հարիւր հատ մէարդ (աւազան) ունի, աղբիւրը կը վազէ:

Քեմախու սայմանն Աղսույա ջրէն կը բռնէ կել-լայ Հողիտ, Այվալու, մի ճոթը Օվաճուխ կը հասնի, ընկայ կերթայ Ղուլօ, Ավազ, կը հասնի թա Մամախա-թուն, Մեղիքէն, օ խալանդարի տեղն է. Մըրճան պօ-ղազի:

11. Լզիկ - Էգիկ թագաւորը երիզայի հիմը ձգեց Եփրատի մօտ:

Էրզնկեանի մի սայմանը կերթայ Համայու աղ-քանը կը հասնի. օր արեւպատքին թարաւն է, Բայ-պուրդ, կօլրուի Մամախաթունայ կուգայ Դերճան, ճաշուադին Քեմախու գուզլան:

12. Արզուն. — Արզուն թագաւոր ևս Էրզրումի հիմը ձգեց, որը կարին ևս կասուի:

13. Սնտամ. — Մադին թագաւորի Սնտամ որդին, իւր հօրմէ բաժանուեցաւ, գնաց Սնտամու քարին վրայ բարձր բերդը շինեց, այս բերդն տափարակի մի միջավայրն բարձրացած սարի մի գագաթն է. այս սարն քարէ կազմուած է բոլորովին, որ այժմ ևս «Սնտամու Սև քարը» կասեն. քարը սև լինելուն: Այս ժայռի գագաթն աղբիւր մի կայ, որոյ «Քոս աղբիւր» կասեն, ուր բորոտներն երբ լողացնեն, կառողջանան:

Թագաւորաց ընսկուլթեան վայրերն.

Ակին ջրին վրայ (Եփրատ) չորս աղբէրը բնակ-ուան, Արզուն օ պինդ գլոխնէ, ընկայ վէար (5 օր)

1 Ակնայ ջուր կասուի Եփրատի այն ճիւղն, որ Կարնոյ հիւսիսէն կը բղնի:

էզիկ, օ չային քնարնէ, ընկայ վէար էրկու աւուր խոնախ ֆեամնէ. ջուրը քաղքին հետուն (քերուելով) կանցնի. մի զընար տեղ է, սկայ էրկու աւուր վէար էալ Ջինաքեար, օ ջրին մի սահաթ հեռու է. ընկայ մի աւուր ընդին Ակնէ, օ պիթուն պիթունէ ջրին քնարնէ, քար օ նետես կը հասնի գետը:

Մուրատի ջրի վրայ բնակուան Բալ, Բալ օ Մուշէն գնացող ջրի հետնէ շինած Բալու քաղաքը, ընկայ վէար Ուռեկ, օ Բալուայ $1\frac{1}{2}$ օր է, Բերդակ օ շինած է Բելդ, սկայ մի սահաթ հեռու Սուբ Տիկին է, Մուրատի ջրէն չորս սահաթ հեռուն է Սինամ, օ Խարբերդ քաղաքը շինած է:

Մուղուրայ ջրի վրայ Մաղին շինեց Մեզկերտ. Լամբը օ շինած է Լամբայ քարէ քաղաքը Փիրինայ ջրի մօտ. Խալ օ շինած է Խոզաղաճը Մզուրայ ու Փիրինայ ջրի օրթալախը:

Շիմշիր օ շինած է Ջիմիշկեզէկ քաղաքը Ակին ջրին ու Մուրատի խափուշէն (ջրերու միացման վայր) դիմաց իրեք սահաթ բարս:

Մուղուրայ ու Փիրինայ ջուրն օ կը խառնուի իրուր ընկայ Չոչեկու բերդը $1\frac{1}{2}$ սահաթ, Չոչեկու բերդէն 1 սահաթուն էալ Մուրատ. օ հոն է Աւտօնին գեղը Սև լեռան տակ:

Բ.

Բերդկու բերդը.

ալի սայմանի քովներ Բելդ Թագաւոր, իրա քառսուն մարդերով երբ գնաց սայման կըյրելու, տեսաւ դէ Մառգովիկայ Խալ աղբօրը բերդը, օ մէրմէր քարի պէս քրնց գած պիտակ (սպիտակ) աղկէկ. զարմանք մնրց, ըսրց.

— Ահ վէ շիներ էաս բերդը.

— Մօքոսն է շիներ, ըսրց Խալ Թագաւոր.

— Մօքոսի պապը Բաղդըստու պէս քաղաքնէ շիներ, հարկ է իրա պապու լիեշենկը տի անէ:

Բելդ Խալ իրարու հետ շատ սիր ունին, նստէին, կանէին, իրարու հետ խօսութին կինէին, ուզեց օ Մօքոսը իրեն ճանիէ.

Խալ տուեց, Բելդ առաւ գնրց, ըսրց Մօքոսին.

— Մօքոս էանանկ բերդ մի տի շինիս օ քրնց մենծ աղբօրս բերդը գահա աղկէկ ըլլի: Երկու օր մնրց, գնրց մենծ աղբօր քով ստկի, հոնի մնրց մի ամիս: Մօքոս Բերդկու հիմը ձգեց, եօթ տարուան միջուն բաշըրը, Թագաւորի համար էալ մի սարայ շինեց

Շուշայ Սուլթան. — Բելդի Թագուհին էր Չինաս.

տանի թագաւորի աղջիկը Շուշայ Սուլթան, Շուշա սուլթան մէկ օր ըսըց Մօքոսին.

— Մօքոս, շատ աղկէկ շիներ էս բերդը, մի տեղ էալ չգտնուիր. ամա օ էջնաք վար, ծառ չկայ, բան չկայ, արեւը տի նստիք:

Մօքոս բերըց ծառներ ծաղկըներ տընկեց, պաղչա շինեց, Շուշա տեսաւ խառ պաղչան, ըսըց.

— Մի բան պակաս է, էաս ծաղկընուն մէջ բաղնիք մի պէտք է:

Մօքոս չափ ու ձև ըրըց. հաշիւ ըրըց օ հազար քառսուն դէվի (ուղտ) բեռ չինի պէտք է:

Շուշայ Սուլթան թուղթ գրեց պապուն, պապը կարմիր կապտո, սև ձերմակ, դեղին չինի ղրկեց, Մօքոս սիրուն բաղնիք մի շինեց. ¹ պաղնիքի տակ կամուրջը շինեց:

Մօքոս անմահական ջուրը կը գտնէ. — Լսեց Սինամ թագաւոր օ Մօքոս Բելզի համար շատ լաւ լաւ շէնքեր է շինած, օ մի աշխարհք չի գտնուիր, կանչեց Բելզ թագաւորին, հարց ու փորց ըրըց, մի ժամանակ քովը պահեց, իրուր վրուն շատ սիր ունէին: Ըս վախտին օ Բելզ աղբօր քովնէր. Շուշայ Սուլթան Մօքոսի հետ կօլրտիր, ինչի օ Մօքոսի վրայ սիր ունէր, մէկ օր առաւ Մօքոսը, էլան քաղաքէն օ մէկ սահաթուայ տեղ, դադրեցան, մէ աղկէկ տեղ նստան. Սուլթան ըսըց.

— Տղայ, քու անունը ի՞նչ է.

— Սուլթան ապրած մեր, ըսըց Մօքոս. իդա ղզըր տարի ձեր մօտնիմ, դահա անունս նոր կհարցնես.

— Ես ի՞նչ գիտեմ, վարպետ կըսիք, իսկի անունդ ինչ տի իմաց ըլլիմ:

— Էան բերդը վե՛ւ է շիներ, վե՛ւ է վարպետնուն գլոխը:

— Է՛, գուն էիր, անուն չունիս.

¹ Այժմ Լա կան շարուած գեղեցիկ յախճապակիք, որը շատ կարծր են, աեղացիք մանր մանր կը կոտորեն, մատանիի ակ կըշինեն.

— Ինձիս ուստայ (վարպետ) Մօքոս կըսին.

— Ուստայ Մօքոս, ես շատ ծարաւ իմ ըսըց.

— Դուն հոսի նստիր. ըս խոտերն օր հոսի էղած ին. հելպէթ ջուր էալ կըլլի:

Սուլթանը հոսի նստաւ, Մօքոս օլըրտաւ, հաեաւ օ չայիրին գլոխը հողէ լեռան տակ մի ծակ կայ, ջուրը խըլխըլալէն կերթայ. մի ջուր հանց բերըց տուեց Սուլթանին. Սուլթանը օ խմեց շատ հաւնաւ, ըսըց.

— Էօֆ, Մօքոս, էաս ջուրը անմահական է, ապսահայեաթ է. գին չունի, թագաւորը ը՛նդուր էաս աղկէկ տեղը թողեց, գնըց չոր քարի վրայ քաղաք շինեց: Մարմինս տկար հոգիս ծայր էր, ջուր խմեցի շատ ֆէրայիմ: Էլան գցին ջրին վրայ, Սուլթանը տեսաւ ջուրը խուշուրտալէն կուգայ, — Մօքոս, ըսըց, առտուն քառսուն մարդ կառնես օ հոս փորես, մի աղկէկ տեղ շինես:

Մօքոս Ս. Տիկին կըշինէ. — Ետ դարձան տուն, թագուհին աղբրի վրան կըմտածէր, օ իրա համար սէյրանի տեղ շինէր, թագաւորն էալ մի ամիս մնըց աղբօրը քով թագուհին հայեաւ օ չգար թագաւորը. Մօքոսին ըսըց:

— Մօքոս, թագաւորդ չէկաւ, արի էան ջուրը հանէ. թագաւորդ էկաւ, տեսաւ շատ կուրախանայ:

Մօքոս քառսուն վարպետ թովեց, շուտով մի շինեց ջրի վրայ խապուն շէնք մի, վրան էալ ամառանոց մի, որ էազ տեղ կիւրակէ օրեր գալսով ուրախանային թագաւորն ու թագուհին:

Հոն լաւ քարեր շատ կային, Մօքոս շինած կամարին գլոխն մի մենծ օդա շինեց, մի պուճուր օդա էալ իրա համար շինեց, որ էան տեղ թէյնա տեղ էր. հոն մնալով Աստուծոյ աղօթք ինէ:

Մօքոս Աստուած կճանչնար գիտէր օր էրկնուց, գետնուց տեղծող կայ, էնոք կուռք կը պաշտէին:

Շատ ու քիչ վախտ անցաւ, Բելզ թագաւոր Սի-

նամ թագաւորի քովուն էկաւ իրա սարայը, նստաւ ջուր ուղեց:

Մօքոս օսկի թասով հանած ջուրէն տուեց թագաւորին, թագաւորին հոգին թոյ էր, ջուրը օ խմեց՝ կըսէս տահա մօրը մինէ նոր էղաւ:

— Ըս ամեն աւուր ջուրը չէ, Մօքոս, ըսըց թագաւոր:

— Մօքոս շատ աղկէկ աղբիր մի գտերի, շիներ է, ըսըց Սուլթան, թագաւորը հանեց 3 ստակ¹ տուեց Մօքոսին պախշիշ (նուէր):

— Մօքոս, հազր էղի օր էրթք էան աղբիրը:
Աւտուն թագաւորը, սուլթանը և Մօքոսը էլան գըցին աղբրի վրան, մասն շինուած մատուռը, տեսան աղբիրն, օ խտրանի տըկուն կելլը՝ խլխլալէն կերթըր: Թագաւորը ըստեղաց հաւնաւ, ըսըց.

— Մօքոս, շատ շնորհակալ իմ, ի՛նչպէս էաս ջուրը գտար:

— Թագաւոր ապրած, սուլթանի հետ օլրտանք. ինձիս ջրի զրկեց, ես օլրտայ, գտայ, բերի, Սուլթան օ խմեց սաղցաւ, ինձիս ըսըց—էաս աղբրին բոլորը թեմել կինիս. կը պատես, մեր ջուրը սգա կը բերես, օ խմիք²

Թագաւորը ձեռքը նետեց քեսէն, տաս ստակ տուեց Մօքոսին, Մօքոս օ դրեց ձեպը, շատ ուրախացաւ, էաս տեղուն դարձան բերդը, էան իրիկունը թագաւորն ու սուլթանը իրարու հետ գրուցեցին:

— Մեր Աստուածը³ տանըք էադ աղբրի վրան, լաւ կըլլի, մեր էան տեղ, խմէ աճմահական ջուրը:

Մէկէալ օր էլան, հայով հույով (մեծ գըրգըխնով) առին գցին, գրին մատուռին մէջ, էրկըթէ դուռը գրին, բաշխըր տունին Մօքոսին ու գարձան տուն:

¹ Ստակը մի փարայի երրորդ մասն է:

² Այդ ժամանակներու անցքերն ու պատմութիւնը Մօքոս գրած և Ս. Տիկին պահած էր, կասէ Մինաս աղբար:

³ Արջիկ ցուլուած այս կուռքն թուրքեր ցուլիչին տուած են և տեղը աշտանակներ շինել տուած՝ կասէ պատմողս:

կիրակի օրեր կուգային, աղօթք կինէին, Մօքոս էալ Աստուծոյ աղօթք կինէր:

Անցաւ մի տարի, էան լմանը կերթն, կը դառնան, Մօքոս էալ օրը էրկու ֆասըլ ջուր կը բերէր:

Բեղդ աղբօրը քովուն չէր կըյրեր, իմաց տուեց խալին օ Մօքոս ըսանկ ըսանկ աղկէկ տեղ մի է շիներ, Բեղդ ու խալ էկան տեսան, երկսով էլան գցին Շիմշիրի քաղաքը իրեք աղբրտանքը իրուր համբուրեցին:

Մօքոս կոոց հրկրպագութիւն չանէր:

Մօքոս մնըց կինէ Շուշայ սուլթանի քով:

— Մօքոս, ըսըց սուլթանը, արի, էրթանք մեր Աստուածը տեսնելու:

Գըցին. Մօքոս դուռը բացաւ, սուլթան համբուրեց կուռքը, Մօքոս չը համբուրեց:

— Մօքոս ըսըց, ես հէջ տեսած չեմ՝ օ դուն մեր Աստուածը պաշտես, պատճառը ի՛նչ է:

— Սուլթան ապրած, էաս ջուրը վե՛մ է հաներ:

— Մեր Աստուածն է հաներ, օ էկանք գտանք:

— Ձէ, չէ, եանլիշիս (կսիալուիս) Աստուած չէ:

Սուլթանը էաս օ լսեց, շատ հերստտաւ, գլոխը պատ է պատ դարկեց, ընկեր գետնի վրայ նստեր, հերսէն կուլայ:

Մօքոս սուլթանի թեւէն բռնեց, ըսըց:

— Էկոյ դուս օ քիզի ըսիմ: Տարաւ դուս, ըսըց:

— Հայիր էրկինք, էրկիր, հայիր Մուրատ ջուրը, հայիր էաս լեռուտանը:

— Հայեա, ինչ կայ, ըսըց սուլթան:

— Մեր Աստուածը էադ ամէն բաները տեղծողն է. էղի օ կը տեսնըք, թուճ է. մ'աւտաք:

Սուլթանը էաս խօսքի վրուն շատ հերստտաւ, քէն ինելէն էկաւ տունը, Մօքոսին ըսըց:

— Մօքոս, քիզի աչքիս լոսին պէս կուգէի, դու

ինձիս¹ անբեցիր, եզն օ գանակը կը հայի, անանկ էալ ես քիզի կը հայիմ, աչիցս էլար: Սուլթան հերսոտաւ տի կորննցնէր Մօքոսին:

Մօքոս Ս. Տիկին կը կանգնէ.— Մօքոսին էրազին մէջ մի ծերունի էկաւ,— գլուխդ կըյրել կուտայ, ըսըց, ճրագը կը վառես, էաս փէտոր մի կին կը շինես, կայնեցնես, արթըցաւ օ մարդ չկայ, մի փէտտ կայ, շինմուն է մարդու կերպարանաց:

Մօքոս սուլթանի էրեսը հաեաւ գնըց, փէտտըն կարգի դրաւ, կնոջ հագուստ հագցոց, բերաւ սուլթանի դռան վրան կայնեցոց, մտաւ ներս ու ըսըց:

— Արի, սուլթան, քեզի մարդ կը կանչէ:

— Վե՛ր է կուզէ իզիս:

— Ի՞նչ (ինչ գիտեմ) մէկ կընիկմն է:

— Հայիր, կնկայ անունը ի՞նչ է:

Մօքոս օլրտաւ, դարձաւ, ըսըց.

— Կնկայ անունը Սուտ Տիկին է, դու օ իզիս կուզես, (կը սիրես) էկոյ, տես:

Սուլթանը էկաւ տեսաւ օ մի աղկէկ կնիկ կայներ է, աշխրբին էրեսը չգտնուիր, հայեաւ օ պզտիկ էրախայ մի գիրկն է, ծիծը բերանը կուտէ, ինք պաղաւ մընը, լեզուն կապուաւ, սորա բացուաւ:

— Էադ ի՞նչ կնիկ է. հարցոց Մօքոսին:

— Էաս է իմ Աստուածը ըսըց Մօքոս, էրկնուց գեանուց տեղծողն է. ձեր Աստուածը մեռեր է:

— Զիմ աւտար, Մօքոս, լուսուն էրթք, տեսնըք:

Մօքոս գողտուկ գիշերը տարաւ Սուրբ Տիկին² աղբրի վրայի շինութան մէջ կայնեցոց, կուռքն կործեց. ետ դարձաւ, առաւօտ առաւ սուլթանը

¹ Եւ ուղղական՝ ինչ սեռական և տրական, ինչ հայցական հոլովներ են:

² Այժմ Սուրբ Տիկին անունով ուխտատեղին կայ նոյն վայրը:

գնըց, երբ մտան ներս, տեսան օ կուռքը գետին ընկած¹ և Սուրբ Տիկին կանգնած:

Էաս ի՞նչ է հօս, Մօքոս հարցոց սուլթան:

— Սուլթան, էրազս տեսայ օ ձեր Աստուածը մեռաւ, էաս էջաւ տեղը:

Սուլթան պաշայեց լացը, ըսըց:

— Մօքոս, թագաւորն օ լսեց խելացը կեւլէ. ի՞նչդուր իմաց տի տանք:

— Էադ էալ դերտ կինիս. քու Աստուածդ մեռաւ նա. իմ Աստուածս տեղը կայնաւ:

Մօքոս պաշայեց (սկսեց) էառջին աղօթք ինիլը: Սուլթանը տեսաւ օ շատ պօզառ (պայծառ) է, ինքն էլ պաշայեց աղօթք ինիլը, ու ըսըց:

— Է, լաւ, լաւ, հաւանաք քու Աստուածը, թագաւորին ի՞նչդուր իմաց տի տանք:

— Ըսէ, մեր Աստուածը մեռաւ. էաս մեր Աստուծոյ մէարը էջաւ, տեղը կայնաւ:

Ըս տեղուն էլան գցին. շատ քիչ մընը իրեք թագաւորներ դարձան Շիմշիրի քովուն:

Էան գիշերն կերան, խմեցին, առաւօտ Բելդ ըսըց աղբրտոցը, որ էրթն Մօքոսի շինած աղբրի վրան, իրանց Աստուծոյն երկրպագութիւն անեն:

Բելդ տեսիլ կը տեսնայ.— Էլան գցին, երբ ներս մտան, Բելդ տեսաւ օ, մի կնիկ երախան կիրգն, շնին աջուկ փիծին վրայ ծամուն, դէպի գերեզման կը հայի. զարմանք մընը. պաղաւ կայնաւ, սուլթանը պաշայեց թագաւորի հետ զրուցիլը. թագաւոր չիօսար, մէկէալ թագաւորնուն կը պատմէ ըսանկ ըսանկ էղաւ:

Բելդ թագաւորի լեզուն կապուաւ:

Էաս ի՞նչդուր տի ըլլի ըսին մէկալ թագաւորնին:

— Մեր Աստուծոյ խաւ մէարն է, զասաֆէթ մի նէք, էնի լեզուն կը բանայ, ըսըց սուլթանը:

Թագաւորի լեզուն բացուաւ, պաշայեց նախ ինիլը:

¹ Մօքոս նոյն կուռքի կտորներն հաւաքած, հողի մէջ հորած է իրրե գերեզման:

— Էան մեր Աստուծոյ խառ մէարն է, ըսըց Բելզ: Էադ ֆինճանով բերանս ի վեար կարմիր ջուր լեցոց, լեզուս բացուաւ, էաս քան զմեր Աստուածը զօրաւոր է. ըսըց ինձի, խմէ, խմեցի, մեր Աստուածը մի գի հետ չէր զրուցեր, էաս կը զրուցէ:

— Թագաւորներ, ըսըց սուլթան, էսի մեր Մօքոսին Աստուածն է:

— Մօքոս, քու Աստուածդ ո՞ր էր դէ՛ իմա, ըսըց Բելզ Թագաւոր:

— Էաս վերը կապտտ տեղն էր. մի օր էջեր, ձեր Աստուծոյ տեղ կայներ է:

— Մօքոս, քու Աստուածը զօրաւոր է, իմ հետ էալ զրուցեց:

Թագաւորնին սկսան Սուրբ Տիկինայ առջև մատաղ կը յընկը:

Ժողովուրդը լսեց օ իրենց Աստուծոյ մէարը էջեր է տեղը, աշխրբի ճոթ ու ճոթեղրէն պիթուն աշխրբի մարդ թոփուան, էկան բաշայեցին ուխտ ինիլը:

Ժողովուրդը օ տեսաւ էաս անմահական ջուրը, հաեան օ իրանց Աստուածը հոս էկեր շատ մարդ կուգային, շատ մատաղներ կը կը յընին, կուտէին կը խմէին, կերթային:

Ըս տեղուն պահապանը Մօքոսն էր:

Աշխարքը պիթուն լսեցին, էաս անմահական ջուրը տարին ամեն տեղ:

Խալ Թագաւոր տղայ չունէր, տղայ էրած էր Մօքոսին. իրա ծերութեան վախտին Աստուած մի տղայ տուեց, անունը Խալանտար դրաւ, պապու անունի պէս Խալի էր. Խալանտար կը կանչէին օ գոնը չղինէ Զինաքեար:

Խալին շատ մարդիկ աչքի լոսի էկան. ինքն էալ տեսութան գնըց աղբօր, Բելզ Թագաւորին, իրա հոգէորդի Մօքոսին:

Բելզ Խալ ու Շիմէիր իրեքով Աստուածապաշտ էղան, իրեքին էալ սայմանը իրուր մօտիկ էին:

Մօքոս Սուրբ Տիկին կերթր, Ժողովուրդին, իշխաննուն կը քարոզէր, բոլորը հոն կուգային, Մօքո-

սին կլսէին. բոլորն էալ Քրիստոսի աւտըցին: Թագաւորներ օ դարձան, Ժողովուրդը օ լսեցին պիթուն դարձան, ինդուր չաւտային, էանանկ հրաշք տեսան. հարկ է օ աւտային:

ՄՕՔՕՍ ԿԸ ԲԻՆՈՒՒՅԻ:

Զինաքեար Թագաւորը կուսպաշտ, զօրպա ու բռնաւոր էր, եր լսեց օ իրա աղբրտիք Քրիստոսի աւտըցին, կաղտաւ. ըսըց, — Էնոք մեր պապու Աստուած չեն աւտար, Մօքոսին Աստուծուն է վուրուլմիշ էղած (սիրահարուած). ես քանի օ Մօքոսը չեմ բերէր. գէալուն տունը (գիշատող գաղանաց առջև) նետեր, էնոք մեր Աստուածը չեն աւտար:

Բելզ տունը չէր. իրա աղբրտոցը հետ գցեր էր. Զինաքեար իրա իրան ըսըց, հեմի վախտն է:

Թուղթ դրեց Շուշայ սուլթանին — պակաս տեղ ունիմ շինելու. իմացած իմ օ Մօքոս շատ լաւ վարպետ է, կը խնդրուիմ, ճանփէ գայ:

Շուշայ սուլթան միամիտ էր, Մօքոսը ճանփեց, Մօքոսն օ ճանփեց, Զինաքեար բռնեց, գէալուն տունը նետեց. ընկայ էալ հանեց զնտանը նետեց, անտա ասկերը (զօրք) առաւ, ընկաւ ճանփա օ էրթայ Խալին բռնէ, Խարակէօզ սուլթանին առնէ. երկիրը անցընէ (աւերակ դարձնէ):

Բելզ Թագաւոր տուն դարձաւ, հայեաւ օ Մօքոսը ճանփած է Զինաքեարին: Զինաքեար գէալուն տունը նետեր է, շատ հերսոտաւ: Խալ էալ Մօքոսի համար տամա ըրըց մեռաւ:

Ղարակէօզ սուլթան մնըց շատ նեղը պաշայեց խաղ ըսիլը:

Դմբուկը գարկուաւ Խաճրրու սրթր,

Ասկերը անցաւ Սրճովու կարմունջը,

Պայրախտարը (զրօշակիր) հասաւ Կորճնայ մօրին.

Քռիկ տէրի ձորի վեր կուգան:

Սիւսիւկը փչեցին, Թոփուան պաղ աղբրի գլուխը,

Զորա պէօլիւկ էղաւմի պէօլիւկը հասաւ Քօր աղբիրը.

Մի պէօլիւկը գնըց էլաւ Տաղպաղու գլոխը.
Մի պէօլիւկն էալ էլաւ Ղոս աղբրի գլոխը.
Մի պէլիւկն էալ հասաւ խալածուխ.
Զորս թարաւը չեվիրմիշ էրած է ֆախնելու տեղ չկայ

Մօքոսի չարչարանքը զնտանի մէջ:

Խապար տուին Զինաքեարին— Աւստա Մօքոս էկաւ
Թագաւորը— Բռնեցէք, քովս բերէք ըսաւ:
Իրեք հոգիով Զինաքեարի քով հանեցին,
Թագաւորը սաստիկ պոռաց.
— Մօքոս, դու մեր Աստուածը պաներ, հորը էս ձգեր:
— Հա՛, ես իմ, ինչ կըսիս:
— Տարէք, ըսրց, նետեցէք Գէալուն տունը:
Առին գցին, Գէալուն տունը ձգեցին:
Խեղճ Մօքոս. — վայ ըսրց.
Մի ասլան, մի զափլան, մի գէալ,
Շաբթով անօթի կը պէյէին.
Մօքոսն օ էսոց առաջ ձգեցին
Ասլանը թւը բռնեց,
Ղափլանը ճուռը պատռեց,
Գէալը փորը ծակեծ,
Աստուծոյ աղաչեց, ասլանը ճղեց.
Ղափլանը խեղդեց, գէալը քերթեց:
Զինաքեար ավլա հերսոտաւ,
— Գցէք, կապեցէք Մօքոսին, ըսաւ.
Բերէք իմ էառչին ըն գարշելին:
— Մօքոս, դու մեր Աստուածը կործեր,
Տարեր հօրը ես ձգեր,
Տեսնըմ հալա, քու Աստուածդ ի՞նչուր է,
Օ քեզի իմ ափուցս ազատ ինէ,
Ըսրց, զնտանը նետեց, դուռն էալ դրեց:

Մօքոս զնտանի մէջ տրտունջ կանէ:

Զնտանին մէջ ընկայ եսիր (գերի),
Տակս չկար չոր խսիր,

Մէկ թարաւս էր լիք լիք ասեղ,
Մէկ թարաւս սուր սուր մեխ,
Վեր մի թարաւ օ կօլրուէի,
Էան թարաւի կոմս կը մտնէր,
Կը կանչիմ Մանուկ տղին,...
Զնտանին դուռը էրկաթ է.
Զեմ կրնրը պարկիր, տակս չամուր է.
Ծարաւ իմ, չուէիմ բարեկամ.
Օ գայ, թաս մի պաղ չուր տայ.
Օ մեռնիմ, մարմինս վերցնէ.
Մնացեր իմ խարիպ ու խարիպ.
Կը կանչիմ . . .
Շատ էր Մօքոսիս ցաւը, դէ գօտիս էլաւ ցեխը,
Եօթ տարի մնացի բանտը, փտաւ շապիք ու վարտիքս
Մարմինիս վրայ եարա բացուաւ,
Մօրուք ու բեղերս ճեմմկաւ:
Խորոզխօսուն զնտանին դուռը բացուաւ.
Բերանս գոցուաւ, լեզուս գլորուաւ.
Մանուկ տղան դէմս կայնաւ,
— Մի՛ լար, Մօքոս, մի՛ լար, ըսրց,
Իմ հայրս քու լացդ ընդունեց,
Իմ հայրս օ երկինքնէ,
Իմ մէարս շինած մատուռիդ Ս. Տիկիննէ:
— Ինձի կըսիս «Մօքոս, մի լար»
Արտի տախտակներս փորս լցուեր է,
Միս ու օսկարներս էալ խլրսեր է.
Արինս ցամքեր՝ աւուիս էալ բռնունք քօրցեցէ,
Ես չամ դէ, վե՛ւ տի լայ:
Մօքոս էաս նեղութան մէջ կըսէ,
— Կը կանչիմ Մանուկ տղին,...
Մանուկ տղան մրսին մէջ էղաւ,
Հովիկներուն էալ տեսնուեցաւ,
Պոչով ասղը էրկինքը էրեցաւ.
Կը կանչիմ Մանուկ տղին. ...
Զարոզս օտացս հանեցին, բուռն կըյրեցին.
Մատներս քերդեցին, կրակ վառեցին,
Թասը կարմրցոցին, գլոխս անցոցին:

Գոտիս քակեցին, լեաթերս հանեցին,
Տարին իզիս դժոխք նետեցին.
Էրկըթէ դուռն էալ գոցեցին:
Կռեցաւ աշխրնու քունը.
Մեղաւորին տեղնէ դժողքը.
Մեղաւոր իմ՝ օ կը քաշիմ էա տանջանքը:
Կը կանչիմ Մանուկ տղին...
Ձնտընին միջու տիլը (տիղմ),
Կերած հացս էր կըլկըլը.
Կը վառուի հոգիս ու ճկերս.
Խողաղաճին ջուրը կը պաղեցնէ սիրտս:
Կը կանչիմ . . .
Ձնտընին մէջ մնացի մինակ մինաւոր.
Մանուկ տղան ճերմակ ձիաւոր.
Էկը վաղտս լեցեր է էաս օր.
Առ հոգիս, տէր երկնաւոր.
Էկը ժամանակ շատ ունիմ,
Օգնէ օ էաս բանտէն ազատիմ:
Օր մի երկնաւոր թագաւոր տի բարկանայ,
Էաս զալմ (անգուլթ) թագաւորի վրայ,
Օ նետեր է ինձիս էաս զնտանը.
Կը կանչիմ . . .
Գալելեական փողը տի փչուի.
Թով ու լեռտանը ժաժ տի էլլան.
Հալաճը Մանսուլը տի գայ, տ'աղնէ (դատէ),
Արեցթուն արեւպատը հաւկթի մի պար տ'երեւայ,
Կը կանչիմ . . .
Սե սե ամպերը էրկինք տի պատէ.
Արարիչ աշխար պիթուն տի մթնէ,
Մեռելները տի կենդանանան.
Մանուկ տղան աթուռ տի գնէ,
— Էկէք կըսէ դատաստան կայ տեհնալու,
Պատասխան կայ տալու,
Կը կանչիմ Մանուկ տղին: ...

Մօքոս հրաշքով կազատուի:

Կէս գիշերին ճերմակ հագած երիտասարդ մի

Դիւրտալէն բացաւ զնտընին դուռը.
Ձեռացս բռնեց—էրթս բարի, ըսը,
Դու օր ինձիս չես մոռնար,
Քիզի նեղութան մէջ չեմ թողեր.
Կանչեցի Մանուկ տղին, հասաւ օգնական.
Շաբաթ գիշեր զնտնէն էլայ, էփրատ անցայ.
Խոստայու լեաւը¹ օ բարսըցայ, դումանը նստաւ.
Քսանը չորս սահաթ փորս բան չէր մտեր,
Աչքս մթնեց, խեւքս անցաւ.
Կանչեցի Մանուկ տղին, օ գննայ ինձի Ս. տիկին:
Աչքս բացի՝ տեսայ Մանուկ տղան.
Հրեղէն ձիով կայներ է իմ վրան,
Ձեռացս բռնեց, առաւ թերթին,
Էջոց ինձիս Մուզուրայ ջրի գլխին:
Ջուրը քառսունը օխտը տեղէ կը վազէր,
Քառսուն աղբիւրը ջուր էր.
Մէջ տեղու օխտը² աղբիւրը կաթ էր,
Մանուկ տղան ինձիս բռնեց,
Մէջ տեղու կաթոտ աղբրին ալը նետեց.
Լողացայ, լողացայ, էլայ քնարը,
Էալ ինչ կինիմ՝ աշխրքի մալը,
Մարմինս քարաքոս կապեր էր, թափեցաւ,
Մօրուքս ճերմակ էր, սըպ սե էղաւ,
Հոգիս ու մարմինս թող էր, սաղցաւ.
Կանչեցի Աստուած, ըգկայ էլայ,
Ճանիայ ընկայ օար ձոր անցայ

¹ Հիմշիր թագաւորի սայմանին մէջնէ Խոստայ լեաւը որ խօստացած էին Զինաքեարին տալու, չէին տուած, որոյ համար Զինաքեար պատերազմած և առած էր. Այս լեռան մէջ 160ի չափ քրդ գիւղեր կան. որք ամրոջովին Սուրբ Թորոսի գիւղեր կասուին. Զմարայէն մինչև այս լեռը 7 ժամ կը տեւէ.
² Մծուրայ ջրի սկզբնաւորութիւնը Կ7 ակներէ կը գոյանայ, որք նախ մի վայր կը լճանան, մէջ տեղի եօթն կաթագոյն և կաթնահամ են, ուր կը լողանան և ջրէն կը խմեն ախտացեալք. կառողջանան.

Շատ քիչ է կայ. Հալւորու¹ լեառը հասալ.
 Ըս տե կիւնեջը (արեգդէմ) նստայ, հացս կերայ.
 Հայեա բոլորս, մի թարաւս սխտոր էր,
 Մի թարաւս էալ սոխ ու կանաչ էր,
 Ամշայ արեւը զարկեր հողը տաքցեր էր,
 Տեսայ օսկին հալեր կերթայ, փրճոցի օսկի սէօն մի,
 Գնացի մէշէն էրկու չպուխ գտայ.
 Կըյրեցի, օզրեցի, կեմ շինեցի,
 Օսկի սէօնը կապեցի, մտայ տակը շալկեցի,
 Զիմ կրնրը վերցնէր, ծայր է քարի պէս,
 Էլայ կէսը կըյրեցի, շալկեցի, խարակետիկ անցայ,
 Տնկուայ Կէօկեռիկայ¹ սարն ի վեր,
 Էլայ էաս լեռան գլխը նստայ,
 Աշխարքը լսեր է օ քառսուն Մանուկ էկեր,
 Էաս լեռան գլխուն վրայ են էջեր,
 Քիւլունկ գտան, քարը փորեցին,
 Խրենց համար բնակարան շինեցին,
 Միջուն աղբիւր հանեցին, հալուղ շինեցին,
 Կալ մի շինեցին, հող ու ցանք էրին,
 Էսոք օ ինձիս տեսան, իրեք օր թող չտուին:
 Օսկին տուի պէյութան (իպահ),
 Էրթալու էղայ, ճանփա սախցուցին,
 — Էաս լեռնի վէար շիտակ մէշէն կէջնաս:
 — Մնա՛ բարի, ըսի ու էջայ.
 Քարերու միջուն իյնալէն կայնելէն մէշէն հասայ.
 Էրկինքը սեւ ամպ էլաւ, հովով արդեւ իզիս առաւ.
 Թել ու դերձան չմնրց վրաս, թրչաւ,
 Կէօվտէս (ամբողջ մարմին) պաղեցաւ, մնաւ.
 Արեն օ պատեց, ավլա տումանը առաւ,
 Կեծեկը կէծկտաց, մէշէն վառաւ,
 Ավլա կարկուտ ու աղրեւ էկաւ վրաս:

¹ Հալւոր կամ հալւոր ձեւը կը նշանակէս. այս լեռան վերայ կայ վանք մի, ուր կայ Սուրբ Յովհաննու Կարապետի մասունքը, տաճիկներն Հալվայ դաղի կասեն. այս տեղ հաւք շատ կան:

Շաշուրմիշ էրի ճանփաս,
 Գէալերը ո՛ւ ո՛ւ կինէն մէկ դիուն,
 Արջերը կը կմռտան մէկէալ դիուն,
 Խողերը արդանին իրուր կը զինեն,
 Զեմ կրնրը էլլըր ընկած տեղէս,
 Կանչեցի Մանուկ տղին,...

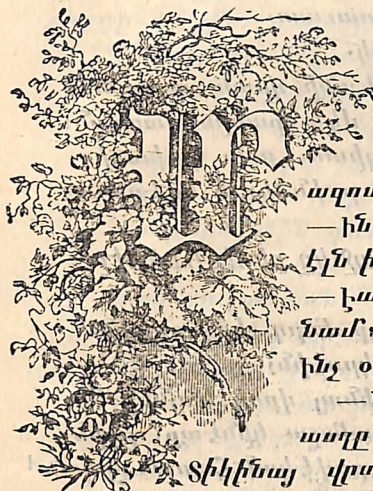
Դանիէլ ճգնաւոր:

Խեղքս զիւանէէս (գառողութիւն) էլաւ
 Զիմ գիտէր, վեր մի դի տ'երթըմ,
 Տեսայ հեռուն մէկ ճրագ կը վառի,
 Ճրագին հայեա, ընկայ ճանփայ ու գցի,
 Գցի գցի, հասայ մաղարի մի դուռը,
 Ճրագը մէկէն անցաւ, ես վախեցայ.
 Շատ պաղեր էի, դողս առաւ,
 Ճրագը փակաւ, ես մտայ ներս,
 Տեսայ քարը փորած՝ պղտի օդա շինած է,
 Մազոտ մարդ մի հոնի կայնած է.
 Բարեւ տուի, բարեւ չառաւ,
 Հեմալ ժիր բարեւ տուի, ըսըց.
 Էառջի բարեւ մտօքս առի,
 Ինչո՞ւ ժիր կը պոռաս, Աստուծու բարին:
 Գցի նստայ մազոտ մարդու քով.
 — Բարի էս էկեր, ուսկա կուգաս, ո՛ւր կերթս,
 — Կէօկեռիկայ կուգամ, ըսի.
 — Վեր մի թագաւորի սայմանէ էս.
 — Խալ թագաւորի սայմանէն:
 — Օղորմի խալա թագաւորին,
 Աստուածապաշտ մարդ էր:
 Մօքոս ըսի օ լսեց, մէջքը կոյրաւ,
 — Մեռած է օ օղորմի, կըսիս:
 — Խալ թագաւոր վաղճանաւ.
 Խարակէօղ տղացկան պարկաւ,
 Զինաքեար ուրախացաւ,
 Խրեն համար ճանփա բացուաւ:
 Մօքոսը զնտընը մնրց

- Խալ թագաւոր տամլա ըրըց՝
Սուլթանը նստեր է կուլայ,
Խալանտար էլեր է կը խաղայ,
Բելզ խասաֆէթ կինէ:
- Պատճառը ինչ էր, վե՛ր տեղաց իմաց էղար:
Ձինաքեար Մօքոսը խափելով զնտանը նետեց՝
էգոր համար թագաւորը ղասաֆէթ կինէր,
Տամլա ըրըց վազճանաւ,
Ձինաքեար գնըց էրկիրը տակն ու վրայ ըրըց:
- Դու վե՛ր մինէ խապար առիր.
— Օխտը տարի կայ, էաս քարը ճգնել չէի էկեր,
Մօքոսը տարան, զնտանը նետեցին.
Շատ էալ չարչարանք տուեցին.
Ես էալ իմ մինէ վախեցայ, քարը փորեցի.
Մտայ մէջը մնացի:
- Եօթը տարի ըս տեղ իս մնացեր,
Քիզի ո՛վ խապար կը բերէր:
— Հովիկ մի խառեմի (միշտ) հոս կուգար,
Դաւարը բերեր ջուր կը խմցնէր,
Ինձի ամեն բան կըսէր:
Դու որ էադ խապարը տուեցիր,
Իմ մէջքս կոյրեցիր,
Ես Մօքոսն իմ, Խալիսի տղան իմ:
Մազոտ մարդը երբ լսեց, խնդաց,
Չհաւտտաց էգոր խօսքին, ըսրց
Ձինաքեարի զնտանը մարդ օ մննայ,
Ելլայ գայ, անկարելի բան է,
Էրկնուց գետնուց տեղծսզն օ կայ,
Կարելի՞ է օ զնտանը մնամ,
Կանչեցի Մանուկ տղին,
Ճանփեց ինձի Սուրբ Տիկին:
Կճկաւ մազոտ մարդը, համբուրեց Մօքոսին օտքը.
Լալելէն էլաւ պագեց էրեսը.
- Մօքոս, ըսրց դու բարի, աչքիս վրայ.
Մեր Սուրբ Աստուածը տայ
Ուր օր էրթըք, սւր օր ըլլիքնէ
Խալրսէ, լսէ աղատ ինէ:

Գ.

Դանիէլի երազը:

ազոտ մարդը ուրախացաւ, ըսրց
— Ինձիս կը ճանչնաս, ես Դանի-
էն իմ: ¹
— Խանանկ է ես քիզի կը ճանչ-
նամ, ըսրց,
Ինչ օ գիտէր, մէկ մէկ զրուցեց:
— Մօքոս, ըսրց Դանիէլ, պոչով
ասդը էրածս տեսայ, էկաւ Սուրբ
Տիկինայ վրան կայնաւ. վեց օր գիշեր,
ցորեկ կայնուկ էր. գիշերը արեւի պէս լոս
կը ցաթեր, արթնցայ. ինդուր օ տեսայ, էանանկ
էալ էրկինքը կ'էրեայ, լոսը կամար էր կապեր:
Շատ մտածէցու մէջ մնացի. չեմ գիտեր ի՞նչ
նշանակ է. հեմէալ հայիմ հովիկը էկաւ. բռնեցի հո-
վիկան թւը, ինձի ըսրց. — Էաս կայ թամամ մի ամիս.
Դաւարը ըսգին չիմ բերեր վախուս.
Ջրին վրայ պառկեր, քնացէր էի,
Հազար օխչար ծառին տակ ետթախ ըրեր էի,
Հինգ գէալ սիւրբին (հօտին) մէջ կըյնին:

¹ Սնտամու քարէն մի սահաթ է Ս. Դանիէլի այրը,
Մեզկերտ ճգնաւորենք անունով մի տուն կայ, փոքր եղբայրն
մի բեռ հաց կը շալակէ, կերթայ Ս. Դանիէլի այրը ճգնելու.
կորոնեն. հովիւը լուր կտայ, մեծ եղբայրն կը կանչէ ներքեւն —
Ղազար, Ղազար, — կգայ, — վե՛վ է կասէ Ղազար ձեռքը աչ-
քին դնելով. չեմ ճանչնար — գէ անիծած, իջիր ցած, գարին
է կծղեր, փախած ես որ քաղ չանես, կասէ եղբայրն:

կը խեղդին, կը թափին փորերնին.
 Մնացողը կը փախնի, կը պէյուհի.
 Էլայ օ օխշար բան չկայ հոն,
 Մէմի հոս է մորթած մէմի ձորն իվէար ձգած.
 Լէաշերը թուփեցի, ճռուընուն բռնեցի.
 Քաշքըշեցի, ծառին տակ բերի,
 Կէսը գցած կուտէին կտաւատ.
 Քշեցի, բերի ծառին տակ.
 Զուր խմեցին՝ ուռան, գետնի վրան պառկան.
 Քաշեցի կօլը, լողկցուցի մէկ քանին սաղջան:
 — Հովիկ, ըսի, էադ ինչ չպիտու բան կը խօսիս.
 Աշխրքէն խապար մի տուր ինձի, ի՞նչ էղաւ:

Հովիւի պատմութիւնը առաջ կը բերէ Դանիէլ.

— Կրիկուն տուն գցի, իրեք մարդ կը խօսաին.
 Ինչ օ էղած է, աղայիս կըսէին,
 Պոչով ասղը էլեր Ս. Տիկինայ վրայ կայներ էր.
 Մենք էալ հոն ասղին թամաշա կինէաք, ըսին.
 Իրեք թագաւոր շատ ասկէրով էկան հասան Երկան¹
 Բելդ թագաւորի ժողովուրդն էալ էկան Սուրբ
 Տիկին թուփեցան, մատաղ կը յրեցին, փեշկեշ տուին.
 Երկանու մի մարդ էկաւ վազելին,
 Խաբար տուեց Բելդ թագաւորին,
 — Պատրաստ կեցիր օ Զինաքեար մենձ թագաւոր:

1 Երկան գիւղ մի է մերձ Յաղմանու, 8 տուն բնակիչ ունի. ուր առաջ 600 տուն բնակիչ ունէր, գիւղս կայ մի լաւ եկեղեցի. եով որ Երկանու ժամը չէ տեսեր. կասէ Մինաս, թող չըսէ թէ ես ժամ իմ տեսեր, էնի ու Սուրբ Տիկին մէկ տեղ շինուած է. Այս գիւղը 600 լուծք կը վարէին, երբ շաբաթ օրեր եկեղեցի կերթային, իւրաքանչիւր լծուոր իր մասուսայն (խթան) կը տնկէր եկեղեցւոյ դուրսն. մի օր պատարագից ելան, տեսան որ մէկին մասուսան կանանչցեր է. սորա կը հարցնեն թէ ինչ բարեգործութիւն արած է. նա կը պատասխանէ, թէ Երկու չպիտու (անպէտ) եղ ունիմ, մէկը պոչ չունի, մէկը քէօրէ, քէօրին քէօր չիմ ըսիր. մէկէալ եղան էալ պօթէ չիմ ըսիր. էաս մասուսան մենձցեր, ծառ էղեր է, հիմի էալ կայ, տակը չոր, վրան կանանչ է:

Իր հետը առած իրեք թագաւոր, հերսոտեր, քու վրայ է ճանփեր:

Բելդ գիտեր թէ Զինաքեարնէ, կանչեց ժողովուրդին, ըսը.

— Ուր օ զօրապետ մի կայ զօռ, Թլայ բերդը ձգեցէք. էասկըրին կէսը Ս. Տիկին ճանփեցէք. մնացողը բերդը պէյին, գալողին զինին:

Մի վախիք, տղաքս, ըսըց, մի թարաւը Մուրատ չայն է, Մի գին Թլայ բերդը կայնուկ է.

Մի գին Սուրբ Տիկինայ հողէ լեառը բռնած է.

Բարս է, մարդ չկրնր հոն էլլր.

Էնոք տի գան ընդիուն, Աղսույա կամուրջը անցնին. Դուք կամրջին դուռնին լաւ գոցեցէք.

Զուրը կեչուտ չէ, վե՛վ օ կեչուտը մոաւ՝ զարկէք. Թող ջուրը առնէ տանէ, կորսնցնէ:

Մարդ ճանփեցին օ կեչուտը եօխլա ինէ (զննէ).

Կըյրի՞մ տղոց կանչեցին.

Էկան, գլոխ տուին թագաւորին,

Հազար հինգ հարիւր մարդ էին,

Տաս տաս ստակ տուեց թագաւորը ամեկուն.

Էսոք գցին, առաւօտնը հաեան օ երկնուց ասղին հօսալը կայ, ասկրին չկայ:

Էնոք սուտ ու փուտ էկան, կարմնջին դուռը կայնան, Խափուջին (գռնապան) — ինչ մարդ իք, հարցոց.

— Դուռը բաց.

— Դուռը չիմ բանար, դէ չըսիք ինչ մարդիք:

— Մենք կռիւ էնոյ մարդ չիք.

— Ո՛ւր տ'երթըք. ի՞նչ կըսիք.

— Քրիստոս ո՛ւր է ծներ, տեսութին տ'երթք,

Դուռը բացին, ասկերը ըստի կեչեն անցոցին. չատրնին զուրմիշ էրին:

Առաւօտնը ընկան ճանփայ Ս. Տիկին հասան

Մատաղ կըյրեցին, փեշկեշ տուին.

Տեսան Քրիստոս բնտէ չէր, պառկան Ս. Տիկին:

Առաւօտնը ընկան ճանփա օ Քրիստոս գըննան:

Պոչով ասղը օ լրուաւ ճաշուայ դին (հարաւ),

Մեղքոն թագաւոր ըսըց:

Մենք ասորը բռնեցինք կողգաք, կինէ բսնիք էրթըք.
Ասորը գնըց մսուրը էջաւ,
Քարէ մսուրին վրայ կորաւ:
Մի մարդ էկաւ իշուն ջուր տուաւ,
Ասկերը տեսաւ, վախցաւ.
Էշը թողեց հոտի ու փախաւ:
Բաղդասար թագաւոր իրա զօրապետին ըսաւ՝
Ձինը քշէ՛, էան մարդու մինէ պատասխան բեր.
— Կայնիր մարդ. ձէան տուեց զօրապետը:
Փախչողը մատովը հունց տուեց մսուրը,
— Հան է՛, ըսըց ու բաշլայեց փախիլը:
Գցին մաղարի դուռը բացին,
Էասկերը մաղարի բոլորը չատր զարկին.
Իրեք թագաւոր մի չատր կեցան
Էլան գցին, Մանուկ տղան տեսան,
Մեկքոն թագաւոր սև մօրուքով տեսաւ,
Համբուրեց, դուս էլաւ, պատմեց ինչ ու տեսաւ.
Գասսար թագաւոր ճերմակ մօրուքով տեսաւ,
Բաղդասար Մանուկ տղայ տեսաւ.
Թագաւորներ իրուր ըսին—էաս չ'էղաւ:
Իրեքն էալ մէկ տեղ գցին, մանուկ տղայ տեսան.
Օ. Աստուածամօր գիրկը, օսկի, արզաթ, շատ
փեշկեշներ տուին. մստաղներ կըյրեցին, թողին գցին:

Դանիէլ կըմննի:

Դանիէլ էսօք Մօքոսին ու պատմեց, կէս գիշեր
էր, ըսըց Մօքոսին.

— Քրիստոսի աշխարք գալը ինձի այտին էղաւ.
Մօքոս, ես պաի մեռնիմ, չթողես ու գէալերը ինձիս
ուտեն:

Հող ու գերեզման կինիս, վրաս քար կը դնես.
Մօքոս քանի օր մնըց, Դանիէլ հիւրնդցաւ, մեռաւ.
Մօքոս շուար մնըց, կըսէր իրա իրա.
— Թեւոս թուլցաւ, չեմ կրնր փորէր.
Մընկուրներս կոյրաւ, չեմ կրնր կայնիր.
Թռայ դուրս էլայ, հայեա բոլորս, մարդ չկայ.

Խաճը ի՞նչ է՛, էստի փորիմհող ու գերեզման ինիմ:
Կանչեցի Մանուկ տղին, ու ճանփէ ինձի Ս. Տիկին,
Սիրտս Ֆարայլամիշ էղաւ, վրաս դուվաթ էկաւ.
Փորեցի գետինը, լոգցուցի, էջուցի գերեզմանը.
Վրան քաշեցի քարը, գրեցի անունը.

Չեչել չերքեզ:

Էլայ ընկայ ճանփայ, մէշի մէջ կորայ.
Նէ էրկինքնիմ նէ գետին, բոլորս խոշոր օձեր՝ կայ.
Մէշէն խլրոսայ, ճանփան գտայ.
Տնկուայ քարէ բերդի մի վրայ.
Բարս Մնտամու բերդէ.
Բոլորը մէշի ծառ ու ձեղ է,
Վրան անմահական տղբիր կայ,
Աղբիրն էալ քոսի դեղ է:
Մօքոս սգայ էալ էլաւ, Սարու զայի գլխը էկաւ,
Տեսաւ Չեչել չերքեզ նստեր է ծառի վրայ,
Իրա ձագերուն համար կուլայ.

— Չեչել չերքեզ, ինչո՞ւ կուլաս, ըսըց:
— Ահ, Մօքոս, գէրտէրս մի քակեր, ² (յիշեցնէր)
կրակ ձգեցին բոնս, վառեցին ձագս,
Օխով(նետ) պանին կնիկս, քակեցին վաթանս,
Ես փախայ, բարսըցայ, էրկնուց կէսը էլայ,
Էջնալու ու էղայ կնկաս ու ձագուս վրայ,
Սէապեցին վրաս շահինը, էտեռն էալ տողանը.
Շահինը վերեռն կը զինէր, տողանն էալ տկուն.
Կռի ինեւէն էրկուց էրկիր ընձանը,
Զարկուանք իրեք օր իրեք գիշեր,
Լեռուէ լեռու, ձորէ ձոր ընկաք,

¹ Այժմ ևս այս վայրերը բաղմամբիւ անհաշիւ խոշոր
օձեր կան.

² Մօքոս ամեն ճանապարհ լեզուն կը հասկընար, Չեչել
չերքեզ ու տեսաւ Մօքոսին, իրեն գերտերը քակեց, բաշլայեց
իրա գլխուն գալաճը նախ ինիլ.

Զմրուժ ղուշին ինձի հասաւ իմտաւ,
Զարկեց կոյրեց էնոց թե ու ղանաւ,
Էջանք էրկիր, օ աշխարք վառմուն է,
Մնացեր իմ շուար ինչ տէնիմ:

— Զեչել չերքեզ, ինձուր է սուլթանս, մեռաւ զը
սաղ է. հարցոց Մօքոս:

— Սուլթանը սաղ է, բերդի մէջ է, վերի խաթը
փլած է Զինաքեար, տկու ղաթի մէջ է փակուեր:

— Զեչել չերքեզ շուտ գնա, խապար տար օ Մօքոս
էլեր է, ռսըց Մօքոս: Զեչել չերքեզ կուժուրտալէն գնըց
բերդի չորս դին պլտրտաց, ծակ չգտաւ, ետ ղարձաւ:

Խողաղաճին աղբրին վրան, արտի քնարը կար ժա-
մանակաւ Զեչել չերքեզին քարը, օ փորած է, մէջը Մօ-
քոս կերակուր կորկոտ կը լնար. սորուեր էին. կու-
տէին Մօքոսին, կը ճանչնային, ուր էրթր, հետուին կեր-
թային:¹

Շուկրական ըռինը: 2

Մօքոս սկայ (Սարուղայա) էլաւ, գնըց Խողաղաճի

Երկու Զեչել չերքեզները, կասէ Մինաս, միշտ Սարու ղայի
գլուխն կան, Այս թուշունը սագի չափ հաւի ձեռով, գլխու վերան
մազ չկայ, սպիտակ է քիչ գեղնագոյն. վիզը հաւի նման, կո-
ղերն զուտ սպիտակ, կառուցը դեղին, գոյգ կը բնակին, միենոյն
զոյգը մինչև 150 տարի տեսնուած է. մահ չունի, միայն նրա
մահն այն ժամանակ է, երբ բարձրէն սրընթաց «կուժուրտալէն
կէջնայ», քարի ծառի կը դպի, Բունբուլը (փետուր) եր վերայէն
կը թափի, կը մերկանայ, գեռ կենդանի կը մնայ, երբ չէ կա-
րող թռչիլ, ընկերը կը կերակրէ, Մինաս կասէ նաև թէ հաւը
Զեչել չերքեզին ըսըց-ըսոր թռինք, Զեչել չերքեզ ըսըց, կե-
ցիք Աստուծու մինէ խապար առնիմ. տեսնամ ինչ կը հրամայէ,
ընանկ կը թռինք. հաւը մտիկ չըրըց, թռաւ. ընկաւ գեռին.
Զեչել չերքեզ բարսըցաւ էրկինք, շատ օ էլաւ նը արեւ զարկեց,
էրաւ (այրեցաւ) գլոխը, ընու համար չեչել չերքեզ կըսեն:

— Զինաքեարի պատերազմի, Զեչել չերքեզին օխով զար-
կած են, աչքին կոպը գահա շուլվեր է օխը, էարինը լցուեր է
աչիցը կոպին տակ, որով վկայել կուզէ Մինաս թէ պատմուած-
ներն ճիշդ են:

2 Ծառս նման է թեղիի, մանր, սաչմայի չափ պտուղ կտայ.
որ նախ կանանչ, յետոյ դեղին, ապա կարմիր կը փոխուի:

աղբրի վրայ բռինը տեսաւ. էան ջուրին կարօտը
շատ կը քաշեր, մառըցաւ ջուր խմիլը, բռինը տե-
սաւ, ախ քաշեց, միտքը բերց թէ ինչ ղտի հոսի
ջուր խմած, ծառի շուքի տակ նստած է ամրայ շո-
քուն. էաս ծառը չորս չաթալ ունէր, իրեքը Զինա-
քեար վառած էր, էան մէկը կար, օ ծառչոր (կիս-
ուայուկէս չորացած) էղած էր, միտքը բերց թէ ին-
դուր լաւ լաւ օրեր տեսած է էաս ծառի տակ: Մօ-
քոս ընկաւ մտածեցու մէջ, խելքը գլխուն գնըց,
էլաւ ջուրը խմեց, խմեց տը չէ, խելքը գլոխը էկաւ,
իրա իրա ըսըց. — Ըս պիթուն աւերումը ըն անաս-
ուածին (Զինաքեար) գործն է, բաշայեց երգ ասիլը:

Եօթը սրայ (կարգ) սելուի ծառ տնկեցի.

Տակը ճերմակ, կարմիր ծաղիկ ժմնցուցի.

Քէյլան ձիանը տակդ կը կապէի:

Պաղ պաղ ջուրը կը խմցնէի:

Գետինը փորեցի, քիզի տնկեցի, ծառուկ.

Շատ էմեկ կերայ, քիզի մենծցուցի, ծառուկ.

Կը ծաղկէիր, կը կանանչէիր, դուն ծառուկ

Կը դեղնէիր, պարգ կը կարմրցնէիր, ծառուկ.

Աղջները ու հարսները ջուրը օ գային, ծառուկ.

Արպըշմէ այլըղը գետինը կը մըյնէին, ծառուկ.

Պարգ կը քաղէին, սնտուկը կը պէյէին, ծառուկ.

Հարսանեքին փեսանուն ճեպը կը լնային, ծառուկ.

Մօքոս էաս ծառին վրայ շատ ցաւեցաւ, էլաւ
բանբակէ թելերով էարած տեղերը կապեց, պաշայեց
աղօթք ինիլը:

Կը կանչիմ Մանուկ տղին,

Որ գայ գովէ ծառս, որ ծաղկի.

Ծառս, որ ծաղկի, ծառս, որ ծաղկի,

Տուփնու տերեւ կանանչ լինի:

շատ քաղցր և համեղ է. չորացած պտուղն սանգի մէջ կը ծե-
ծեն, կուտեն, քան զարմաւ քաղցր է, հազի ևս դեղ է, կեփեն,
ջուրը կը խմեն, Բռինը (պտուղ) կը տանեն, փեսայ մանկաթը
որ պիտի գովեն փեսան, ժողովուրդը կը բերեն, փեսայի
գրպանը կը լեցնեն, փեսան ևս փեսայ մանկաոցը կտայ, բռինչ
որ չլինի, հարսանիքը անշան կը համարուի:

կը կանչիմ արդար ծերին.

Որ գայ գովէ ծառս, որ ծաղկի,

Ծառս, որ ծաղկի, ծառս, որ ծաղկի,

Տուփնու տերև կանանչ լինի:

Գցէք, բերէք Սուբ Տիկինը,

Որ գայ գովէ ծառս, որ ծաղկի,

Ծառս, որ ծաղկի, ծառս, որ ծաղկի,¹

Տուփնու ելն....

«Գցէք բերէք Քառսուռն Մանուկը», «Դանիէլ ճըգ-
նաւորը», երեք Մանուկը» և այլ սրբերու անուն
տուեց, բռնէր կանչցաւ. Ձեչել չերբեզ օ Մօքոսի հետ
էր. հոնի կը լսեր, ըսըց.

— Մօքոս, քու տունը չքանդուի. դու բռնչին
ծառը է մէկ էս կերեր, կուլաս: հպի Սուլթան օ քիզի
էմէկ է տուեր, կաթ է տուեր, ընկեր է բերդի մէջ,
թեղ գնը օ աղատիս:

Մօքոս օ ըսի լսեց, առաւ Ձեչել չերբեզը հետը,
գնըց սուլթանը աղատիլ:

Մօքոս ըզկայ էալ ճանփա ընկաւ, տեսաւ Զի-
նաքեարի ասկերը էնքան շատ է, օ մէկ ճոթը քա-
ղաքնէ գցեր հասեր, մէկ ճոթը դահա Զիմիշկեզեկ է:

Մօքոս կանչեց Մանուկ տղին, հասոց իրեն Սուբ
Տիկին:

Մօքոս ինքնիրա ըսըց.

Խալ վախճանաւ գնըց, ինչ ինիմ.

Թեղ էլլմ, սուլթանին առնիմ, փախցնիմ.

Ձեչել չերբեզ ըսըց. — Թագաւորդ վաղճաներ է.

Քաղաքը տակն ու վրայ էղեր է.

Մէարդ հողէ բերդը մտեր է,

1 Մօքոս երբ յափշտակուած կերգէր, որոյ ևս չէր մի
առանձին վայր նստած էին երկու Խուզուլճուխցի հայ, որք
շուկան գացած՝ իրենց հարսանեաց պիտոյք գնած. նստած էին,
որք երբ լսեցին թէ Մօքոս ինչ կերպ երգեց, սովորեցան. երբ
Մօքոս մեկնեցաւ, դորա այդ ծառէն երկու ճիւղ կտանեն, կը տո-
նեն իրենց հարսանեաց մէջ կը զարգարեն, Մօքոսի նման կը գո-
վեն. որով, կասէ Միւնաս, հարսանեաց մէջ ծառ գովելու սովո-
րութիւնը մնաց:

Էրկըթէ դուռը ներսէն գոցեր է.

Դրսի դիուն էալ հողը վլեր գոցեր է:

Մօքոս հերստաւ Լամբայ թագաւորի վրայ,
Խալը թողած է մինակ, օգնութիւն էրած չէ:

Ձեչել չերբեզ Զինաքեարի աւերումները կը թուէ:

Կոիւ կինէին Սուբ Լոսայ բերդը,

Փլեցին մենծ քարէ պետենը.

Քաղքին չորս դին կը յրեցին, մենծ, պզտիկ մոր-
թեցին.

Օխչար ու կով քերդեցին, փիսկրնին էալ կախեցին.

Աղբիրներուն ալը քօռացուցին,

Հաւերուն սաղ սաղ խանաւը քաշեցին.

Ծառ էղածը շրշեցին, պիթուն ջրերը կը յրեցին.

Կրակ սէպպեցին մէշէն, վառուաւ օձնու կարիճը.

Մըյոմը էջաւ անդունդը,

Թոռ (ուռկան) սէպպեցին խողերուն.

Բռածին բոնեցին, փախողը փախաւ.

Էան էալ կրակը ընկաւ, վառուաւ:

Մօքոս կազատէ սուլթանը:

Մօքոս հողէ բերդը հասաւ, Էրկըթէ դուռը տեսաւ,
Բացաւ¹ ներս մտաւ. իրա սուլթանը գտաւ

Վաղեց բռնեց թեւէն, դուս հանեց բերդէն.

Օխչրին տիկը փչեց, սրբիին ճոթը կապեց.

Զրինայ գեղի առաջ սուլթանը հեծոց,

Զուրը խառնելէն Մուրատ գետն ի վէար գնըց

Թլա բերդը² տարաւ, սուլթանը ներս մտոց:

1 Դռան տակն որ փորած են. բաճալու համար, այժմ ևս
նոյն ծակն կերելի, կասէ Միւնաս, որոյ մօտ մի մեծ՝ պիտակ քար
կայ, քարի վերան ծակ մի, ծակի շուրջն գրի նշաններ, որ իբր
Մօքոս գրած է.

2 Թլա բերդն Բերդակէն մի ժամ հեռի է, և Բերդակի
ստորոտն է, իսկ Վուլախաղթիլն մի աւուր ճանապարհ յարե-
ւելս է. Արաբ կեշուտին անցքի բերանն, ուր է Տօնիկ իշխա-
նին բերդն.

Զինաքեար եօթ տարի կռիւ կինէր, ինչ ըրըցի
չկրցեր էր խալի խաղինէն ու սուլթանը ձեռք ձգել
լսեց օ Մօքոս ազատուած ու սուլթանը թլա բերդը
փախցուցած է: դահա շատ կաղտաւ. ըսըցի, — Էանանկ
ասկեր կը թոփիք. կերթըք թլա բերդը հողով ու ջրով
Մուրատ գետը կըլնաք: Մօքոսը ու սուլթանը կը
բռնիք:

Զինաքեարի ասկերը ջրին ընդին էին, գահ ջրի
վեր, գահ ջրի վէար կ'էրթային, կեչուտ չկար. (իրեք
ջուր մէկ տեղ կրխառուին):

Քաշեց ասկերը, էկաւ վրան,

Հանան ասկերը կը յրերէ չորս թարաւը:

Էաս օ տեսաւ ծելի Մօքոսը

Պաշլայեց լացը, ճօշմիշ էղաւ, կըսէ.

Զինաքեարի ասկերը խաս է,

Անօթի փորուն կերածը մեղրը, կարագ է.

Հագածնին էալ կարմիր զըրիս է,

Կը կանչիմ Մանուկ տղին...:

Մուրատ գետին դուռը՝ բռնեցին (օ ջուր չտանին).

Էրկըթէ դուռը կոյրեցին, քաղաքը աւրեցին,

Դարձան թլա բերդին վրայ բռնեցին.

Բերդը փլեցին, սուլթանը չգտան.

Մալ ու խաղինան առին, գցին.

Պաշլայեցին փնտրուիլը խալանտարին:

Խալանտար խարակէօզ սուլթանի տղան էր.

Մօրը մինէ չէր դատուեր,

Մօքոս սի ճար գտաւ, խալանտարը առաւ փախաւ.

Սուբ Տիկին տարաւ:

Սուլթան գիտցաւ խալանտար մեռաւ.

— Ես էալ չիմ ապրիր ըսաւ.

Աղուն ֆինճանը լեցոց, խմեց, մեռաւ:

1 Գետի դուռ կասուի այն վայրն, ուր ժամանակաւ Մօքոս
թլա բերդի մի ծայրէն ց'եղերս Եփրատայ գետնուղի փորած
էր ջրի ճանապարհի համար. Զինաքեար այս բերդն եօթ
տարի պաշարեց, չկարողացաւ առնել. իսկ երբ այս դուռը բռ-
նեցին, բերդեցիք նեղը մնալով՝ անձնատուր եղան:

Զինաքեար օ լսեց սուլթան մեռաւ, շատ ցաւեցաւ.
— Ես սուլթանի համար չալշմիշ կըլլիմ, էալ ինչ տ'էնիմ:
Ասկերը քաշեց, առաւ ետ դարձաւ.

Մօքոս ու խալանտար մնացին Ս. Տիկին:

Զորս թարաւէն օ լսեցին Մօքոս Սուբ Տիկին է.

Ժողովուրդը ամեկն էալ թոփեցան՝ էկան.

Սուբ Տիկինայ մատաղ կը յրեցին,

Մօքոսին բարեւ տուեցին.

Բալ թագաւորի սուլթանը էրածը պատմեց,

— Խորոզկնչուն Մօքոսը զնտնէն էլաւ.

Մուղուրայ ջրին ալը լողացաւ,

Հաւատացէք Մանուկ տղին,

Մօքոսը բերըց հասոց Սուբ Տիկին:

Ժամկոյր վազելէն գնըց Շուշայ սուլթանին՝ մուտտէ՝

Շուշայ Սուլթանը բաբուճնին չհագաւ, վազեց,

Մօքոսը տեսաւ, կարօտով համբուրեց.

Մօքոս ժողովուրդին կանչեց, շատ խրատ տուեց.

Մօքոս կը քարոզէ:¹

Աղքատին մի թարաւ կային, իշխաննին մի թարաւ,

Էան Աստուած ինձիս ազատեց,

Իշխաններ մի ականջնիդ գոցեցէք, մէկը բացէք,

Հազար տարուայ մի աւուր ապրողն էալ կը մեռնի.

Մօքոսի Աստուծոյն հաւատացէք.

Էաս չլպաղնին հագոցէք. անօթիին կերուցէք.

Հիւնդին տես գցէք, ծարաւին ջուր տուէք,

Մանուկ տղին կանչեցէք, յիտին գցէք՝ իրուր սի-
րեցէք:

Վել օ աղքտին հագոց էան է մենծ,

Վել օ մի ստակ տուեց, էան կը մնայ.

Վել օ աղքտին կուտեցնէ. էան կուշտ կուտէ.

1 Շուշայ սուլթանի թագաւորը Բելդ որսորդ էր, միշտ
որսի կերթար լեռներն, արած որսն կը բերէր. Սինամի մօտ,
որտեղ կուտէին, կը խմէին, ուրախութիւն կանէին. այս վերջի
գէպքերուն այն տեղ չէր Բելդ:

վել օ Մանուկ տղին մատաղ կըյրեց, էան գրախտ
կերթայ.

վել օ Մօքոսի Աստըծուն հետ կերթայ, էնի զըն-
տընէն կազատի.

Մանուկ տղան օգնական պահապան կըլլի:

Զինաքեար լսեց օ Մօքոս Ս. Տիկին է. խալան-
տար էալ հետը, դահա կադտաւ, հերոտտաւ Բելդի ու
Շիմշիրի վրայ. էասկեր թոփեց օ գայ անցնէ էդոց
էրկիրը. Մօքոսը ու խալանտարն էալ բռնէ:

Մօքոս խալանտարը տուեց Բարունակ իշխանին,
ինքն էալ Զինաքեարի ահուն փախաւ գնըց:

Զինաքեար իրա ասկըով հասաւ Ս. Տիկին.

Զկրցաւ քակեր էր պատը,

Մատուռին էրկըթէ դուռը զարպով բացուաւ. ձե-
նը աշխարհ լցուաւ.

Ս. Տիկին նստուկ էր մատուռին մէջ տեղը

Մանուկ տղան հրեղէն թուրը ձեռքը խըռ ձինը
հեծած.

Որու ծունկը քաշուաւ, որու թւը կոյրաւ.

Որը խենդըցաւ, քիմիսուն էալ աչքը քոռացաւ.

Որու բերանը էտին ծռուաւ, որը կադտեցաւ.

Զիովը պիթուն իվէար ընկան. սատկեցան:

Զինաքեար եր դուռը կը կոյրէ. Շուշայ սուլթան
կըսէ.

— Դռնապաններուն իրապար տուէք, զինճիւները
թոփեցէք.

Չենկէնուն կուլլէք՝ անցոցէք,՝ օխերուն լարե-
րը ժրեցուցէք.

Խալխանները ձեռուանդ առէք, թրերը չլպախ-
ցուցէք,

Մանուկ տղան օգնական է, մի կայնիք, զարկէք,

Մօքոս զնտընէն էկած՝ միզի համար օղօթք կինէ:

1 Մօքոս ի Զիմարայ, Զինաքեարի զնտանէն մինչև Ս.
Տիկին հասաւ, հետեւեալ վայրերէն անցաւ. զընտանը բերդի
ստորոտն էր, ձորի մէջ, բերդը բարձր է. մի ժայռի վրայ.
Ժայռի վերան մի ճանապարհ կայ բարձրանալու. ժայռի
ստորոտն բաւական ջուր կը բղխի. երկու ձորի միաց-
ման վայրը. այս տեղ Զինաքեար զնտանը շինած, ջուրն ևս
մէջը կապած է, որ յատակը ջրով լիքն մնայ. Այս զնտանէն
Մօքոս որ հրաշիւք ազատեցաւ, 5 ժամէն Խօստայու լեռն,
Խօստայու լեռնէն 10 ժամէն Մուզուրայ ջրի գլուխն. Մզու-
րայ ջրէն ևս մի օրէն Նէօկէոիկ. ուր պատահեցաւ քառա-
սուն մանկանց աստի ևս 3 ժամէ Դանիէլ ձգնաւորի այրը,
աստի 7 ժամէ Սնտամու քարի վերան, Սնտամու քարէն ևս
3 ժամէն Սարու դայան, ուր Զեչեւ չերքեղին հետ խօսեցաւ.
աստի մօտ էր հռչակաւոր Բոինչ ծառն, որ Խոզաղաճի աղ-
բիւրին վերայ էր, կիսուակէս չորացած, Մօքոսի աղօթիւք
կանանչեցաւ. Բոինչի մօտէն բարձրացաւ բերդն և աղատեց
սուլթանը և խալանտարն առաւ, Տէրաղբիւր Մրզէն, Բաշաղակ
Մերձուժէկ, իջաւ Տերեւի, ուստի Ս. Տիկին տարաւ.

1 Երբ ձիերն դռան կը մերձենային, շղթաներն ժրածին
(լարած) պէս իրենց առջևից ձիերն կը բռնուէին, այս միջոցին
վերևից նետով կը զարնէին, կըսպաննէին.

Դ.

Մ ն տ ա մ :

Մտամ Մազին թագաւորի տղան էր ու շատ կը յրիճ. իր պապու մինէ քէն ըրըց, պապու քաղքին քով բարս լեառան գլխի քարին մէջ բնակուաւ, իրան էրկու մարդ ունէր, էտք կերթային, հաց կը բերէին, կուտէր: Հոտի մի ամիս զգըր մընց, անըուաւ (համբաւը տարածուեցաւ), ըսդիուն, ընդիուն թոփեցան գլխը. էտք իրա պապու սայմանի գեղաննուն հաց կը բերէին, էտք մէջ խելօք մարդ մի կար, ըսըց Մտամին:

— Պապուդ սայմանէն բան մի բերէր, ժողովուրդը կը գանգտի, պապդ կը լսէ:

— Հպի ուր էրթը, ինչ ընըք. տուն տեղ չունիք, անօթի չլտի մընը:

— Լամբայ թագաւորի սայմանէն կը բերիք: Ելան, տաս ետեա, հինգ ձիաւոր գցին, զարկին Լամբայ սայմանէն բերին, իրանց համար վախտ մի ապրուստ էրին:

Իմաց էղաւ Լամբայ թագաւորը, թուղթ գրեց պապուն Մազին թագաւորին: — «Բու տղան իմ սայմանը կաւրէ, կուտէ, տղադ էկը զաւթ կինիս, էրէ. չես էնր, կը զինիմ, քաղաքդ կանցնիմ:» Մազին մարդ ճանփեց տղին. — «Էադ բնիթինդ թերկ կինիս, էրէ, չէնը սայմանէս էլիւր կորի, անընս մաւրէր:»

Մտամ լսեց օ Լամբայ թագաւորը իրա պապուն գիր է ճանփեր, հերոտաւ, ըսըց.

— Կեցիր, պապուս գիր կը ճանփիս, հա, ես քու սայմանը անցընեմ (աւերակ դարձնեմ), տեսնըք ի՞նչուր կըլլի:

Մտամ 200 ձիաւոր, 200 ետեա հետը առաւ. գնըց, հասաւ Խզըլխայայու լեառն. Լամբայ սայմանի մարդիկը շատը էադ լեառը չատը կը զինէին, Մտամ քշեց գիշերը ինչ օ չատը կար, թալանեց, վերան ըրըց, առաւ էկաւ:

Ժողովուրդը Լամբայ թագաւորին խնդիրք տուին:

— «Էաս էրկու տարի է Մտամ մեզ փլեց, մեր էրկիրը անցոց, Աստուծոյ սիրուն, ըսոր ափուցը միգի փրցուր:

Լամբայ թագաւորը ըս հեղուն ձէան չհանեց, մարդ ճանփեց սայմանները պէյիլը. «Էնի սորուեր է, ըսըց, կինէ կուգայ, եա բռնեցէք, եա զարկէք:»

Ամուան մի սորա Մտամ կինէ գնըց, գեղ մի թալանեց. պէյուաժ մարդիկը իմաց էղան, առաջնին կը յրեցին հազար հինգ հարիւր մարդ էին Լամբայ մարդիկ, ջարդուան հինգ հարիւրը:

Խապար գնըց Լամբայ, կաղտաւ, մընց, իրա իրա ըսըց.

— «Էնի սորուեր է, կինէ տի գայ:»

Լամբ պատրաստ տեսաւ, գնըց Շիլկայ ձորը պէյլեցաւ:

Շիլկայ ձորի բոլորը մէշէ է, կէսը ձորի ընդին, կէսը ըսդին. ձորը թեթեւ (միջակ) ջուր է, գարունը մարդ չկրնր անցնիր:

Մտամ մի ամուան սորա առաւ իրա մարդիկը, էկաւ օ էաս ձորուն տի անցնիր Լամբայ սայմանը, իմաց էղաւ Լամբ, հաեաւ օ էջան ձորը, իրան դէմ բռնաժ կուգան, չեն գիտեր թէ Լամբ հոն է:

Մտամ իրա մարդերով ձորը անցաւ նը, թագաւորը ձինը հեծաւ, առաւ իրեք չաթալէ մզրախը (նիզակ) քշեց գնըց Մտամի վրան, զարկեց սրտին, հանեց, նետեց ընդին:

Հոսի մենծ կռիւ էղաւ, էրկու թարաւէն իրուր ջարդեցին, արընը սէլ էղաւ գնըց, ողջ մարդը տարաւ: Սնտամ¹ օ զարկուաւ, իրա մարդիկ փախան, լամբբայ մարդիկ ընկան էսոց էտեւ, կէսը ջարդեցին, կէսը փախուցին. պրծնողը ամեկը տեղ մը գնըց գուս էլաւ, էղան մուկ:

Զիման թագաւորէն օգնութիւն:

Սնտամ¹ օ զարկին, մի տարի անցաւ, Մազին իրա տղայի վճիռը (վրէժ) առնելու համար շատ ասկեր թոփեց, լամբբայ վրան գնըց, սայմանները անցոց: լամբբ եօթ հազար ասկեր ունեւ, կռիւ ըրըց. ջարդուան, մնըց հինգ հազար. իլաճը (հնարք) կը յրուաւ. թուղթ ճանփեց Բելգ թագաւորին:

— Մազին թագաւորնէ էկեր, Շիմչիրն ու Զինաքեարն էալ հետը բերեր, իրան սայմանեն անցոցեր. ինչ կինիս էրէ, միզի օգնութին հասուր օ ըն աստուածներուն ափուցը ազատիս:

Բելգի սուլթանը ըսըց. — Ըդ Շիմչիրն ու Զինաքեարնէ օ մեր բերդերը փլեց, ժողովուրդը ջարդեց. ինչ մարդ ունիս, օգնութին հասնիս:

— Սուլթան խորու բան մտածեցի. չըսիր գրենը Զիման թագաւորին, օ գոյ միզի օգնութին:

— Սկայ Զիման մի տարուայ ճանփայ է.

լամբբ հիմայ շատ նեղ վիճակի մէջ է.

ե՞բ տի գան, օգնութին հասնին, մեր վճուի տ'առնին:

— Մօքոս էլեր է, գիր մի կուտանք, կը հասցնէ Զիման թագաւորին:

— Մօքոսը վեր տեղնէ, օ գիրը առնէ տանէ.

— Աբրահամ² օ խմայելը գուս ըրըց, աշխարքը օլրտաւ. էկաւ Մուղուրայ ջրի վրայ խալի խարապային մէջ բնակուաւ. էան տեղ խմայելցիք ըսուեցաւ. Մօքոս էալ ընտեղ փախաւ, օրը ֆառլ մի գուս կեշայ. գեղի բոլորը կուլայ կոլրտի, կը մնայ էտոր տունը կը բնակուի. աշխարհ իրուր է խառուեր, բնակարան չունի:

բերդը ընկաւ, փլեցին, ժողովուրդը ջարդեցին:

Մարգ ճանփեցին, Մօքոս էկաւ գլխի տուեց թագաւորին ու սուլթանին, կճկաւ պագեց օտքերնին:

— Մօքոս, էաս գիրը Զիման թագաւորին տի հասցնիս:

Մօքոս մօրուքը բռնեց, ալիքը ցունց տուեց. ձեր խնդիրը կը կատարիմ, ըսըց:

Մօքոս վեր տեղ էրթը, Զեչել չերքեղ հետը կերթը. ինքն էալ թուղթ մի գրեց, բերքեղին¹ շնչին կախեց. գառ մի մորթեց կեբցոց, ճանփու դրեց:

Զեչել չերքեղ հաւալանմիշ էկաւ, էրկնուց կէսը էլաւ. զինք թող տուեց վէար, մի տարուայ ճանփայ մի աւուր գնըց, էջաւ օտարայր թուղթը թագաւորին հասոց:

Թագաւորը գիրը բացաւ կարդաց, չեչել չերքեղ նոտաւ ճաղին վրայ:

Թագաւորն ու սուլթանը պաշայեցին լացը:

Զեչել չերքեղին փորը կշտացուցին, ճանփու դրին:

Զիման կանչեց վեղիրնու նազիրը — կը զատէք լաւ կը յրիճներ. քառսուն հազար տղաք կը հագցնէք զրրիս, կերթը, Բելգ թագաւորին իմտատ կը հասնիք:

Ո թեղ չկատարէք, էալ էաս էրկիրը չպտի տեսնըք:

Էլան բարեմնա էրին, ընկան ճանփայ էկան.

Թագաւորը էլաւ թամաշայ, գցողին օրթնեց:²

Ինդուր կերթը էան լւան եալ տի գաք ըսըց:

Զինաքեար Մ. Տիկինայ վերայ կը յարձակի:

Բելգ ինքը Զինաքեարի հետ լաւ էր. ալի կերթը կուգար, աչքը ճանփան էր թը եր օգնութին տի հասնի Զիմանէն: Զինաքեար ամեն թարաւ մարդ ունէր. լսեց օ Մօքոսի Զեչել չերքեղը նամակներ կը տանէ:

1 Այս հաւքի գլխուն վերայ մազ չլինելուն իբր քեչել (գնդակ) չեչել չերքեղ կասուի, Մինաս երբեմն Գեղքեղ անուն կտայ, որոյ համար ես ես քանի տեղ նշյնը կրկնած եմ.

2 Զիման թագաւոր գիտէր թէ Բելգ գեռ կռապաշտ է, կասէ Մինաս, եթէ գիտնար թէ Մանուկ աղին կը հաւատան, իմտատ չպիտի ղրկէր:

բերէ, կինէ ասկեր՝ կը թօփէ, կուգայ Սուր Տիկինայ վրայ, օ Բելլ թագաւորին ինչ օ մնացած է անցնէ, վերջացնէ, Բելլ լեռնէ էր բանէ խապար չունէր. Շիմ- շիր թագաւորի սուլթանը բարեպաշտ էր, գիր ճան- փեց Շուշա սուլթանին իրա թագաւորէն գողտուկ. «Գլխուդ ճար էրէ, մի բերդ մօիր, քիզի պահէ, գէ Բելլ ավէն դառնայ, ըն անասուած Զինաքեար աս- կեր թոփեր, էկեր հասեր է սայմանին կէսը, օ գայ Սուր Տիկին փլէ, ուխտ կուգամ, կըսէ, ջրլի ջրլի հաւատաս, քիզի տի բռնէ, գռուընին չբանաս, կոնաս նը դարկ»։

Սուլթան օ գիրը կարդաց, փուստլան (գիտակ) առաւ, էլաւ պուրճի քէօշկը, օ բարս էր, փուստլան գրեց աշխը, տեսաւ օ էրկնուց ասլին հասալը կայ, էադ էասկըրին չկայ, ըսրց.

— Տէմիր զըռ ձինը հեծեր, մոռ լաթերը հագեր է, Օսկի քեմերը կապեր, կարմիր զափուլթը վրան ջաթալ թագը գլխը գրեր էրեսը արաբ դարձեր է, կանչեցէք Մանուկ տղին . . . :

Թագաւորս գնըց Քեալէու լեռը կէյիկան ավը. Մէկ տիուն զամ կուգայ ներսէս, մէկ դիուն ֆէ- րեատ կուգայ սրտէս,

Սիրտս կը գողայ, գլխուս էալ կելլա տուման, ընկերիմ արընէ ծովը, կը լողամ, կըսեմ-եաման. Սրտէս արին է փրթեր, գետի պէս կերթայ.

Կը կանչիմ Մանուկ տղին . . . : Շուշայ սուլթանին խապար տուին թէ Աղսույա կամուրջի դռները քակեցին, սուլթանը ըսրց,

— Աղսույա կամուրջը կոյրեցին, քակեցին. Մոքոսը ուր մնըց, Մօքոսը ուր մնըց. Պապուս մինէ միզի օգնութին իմօատ չբերըց. Գիրս հասուցէք ժամկոչին, օ հասցնէ թագաւորիս: Բերդըկու բերդի դռան վրայ պղտի մատուռ մի

1 Ասկեր զինուոր ասել է, որ Մինաս էասկեր եր- բեմն նաև ասկեր կը հնչէր, որոյ համար ևս միօրինակութեան մէջ չպահեցի:

կայ, ճանփան էրկու է, մէկը կերթայ Սուր Տիկին, մէկն էալ բերդը, Զինաքեարի ասկերին կէսը ջուրի վեր էկան, բերդի բոլորը չեվերմիշ էրին, Շուշայ ըսրց.

— Զինաքեարի ասկերը բերդի չորս գին առաւ կայնաւ, Պայրախտարը հասաւ Սուր Տիկին,

Գիրս հասուցէք ժամկոչին, օ հասցնէ թագաւորիս: Ժամկոչը գիրը առաւ գնըց, սուլթան հաեաւ ըսրց:

— Ահա Սուր Տիկինայ ցորեննուն գիզանը վառեց, էան անուստուածը ժամկոչը կրակին մէջ նետեց. Թագաւորս խապար չունի, մնըց Քալէու լեռը. կանչեցէք համամճու տղին, օ խապար տսնի:

Համամճու տղան գիրը առաւ բնըց օ ճանփին բռնած էին. — այ հայ, ըսրց սուլթան, համամճու տղան Մանին օլրուկի աղբրի վրան իրեք տեղով օխով զար- կին ձգեցին, շնին թրով կըյրեցին. մարմինը ջուրը ձգեցին, ջուրի վէար էկաւ համամին գուռը.

Սուլթանը էաս օ տեսաւ — ես վառուայ ըսաւ: Համամճու կնիկ¹ վազեց օ ջուր բերէ, խմցնէ.

Ջրին քնարը տեսաւ իրա տղի մարմինը, 0 ճանչեց, խենդրցաւ, ճնչեց, Քալէու ճանփան բռնեց. պուռալէն գնըց, ըռաստ էկաւ թագաւորին:

Բելլ թագաւորի ծանապարհը ըննուած:

Թագաւորը ըն գիշեր էրազ տեսեր՝ Ֆալտաշին էր դարձեր. համամճու մէարը դահա չէր տեսեր, թա- գաւորը Ֆալտաշու քարերը ձգեց,² օ տեսնը թէ իրա բաղդը ինչ ցունց տի տայ. կը հայի օ քարերը սաճա- յաղի կայնան. — հայ վախ, ըսրց, ըն անասուածը կինէ

1 Համամճու տղան թագաւորը կը լողացներ, մայրն ևս թագուհին, որոց ցեղը այժմ ևս կան, Համամճի օղլի կասուին. ի վաղուց երեւելի ընտանիք եղած են. որոցմէ մի ծեր հայե- րէն շատ երգեր գիտէ:

2 Ճանապարհի վերայ մի տափակ քար է, որոյ վերան երեք մանր կլոր քարեր կան. Ճանապարհորդներն մինչև ցայս օր ևս այս քարերը ձեռներն կառնեն տափակ քարին վերայ կը ձգեն որոյ կայնուածքէն գուշակութիւն կանեն թէ իրենց Ճանապարհը յաջող է:

միզի վրայ կռիւ է եկած, ըսըց չըսըց՝ Համամճու-
մէարը հասաւ, ըսըց ճշալով.

— Ինչ կինիս, Տերելի 500 ձիաւոր էառջիդ կըյրած՝
քիզի տի պանին. թեզ գլխուդ ճար էրէ. սուլթանը
շատ նեղնէ:

Թագաւորը ըսի օ լսեց, շուարաւ ըսըց:

— Մեր մնացինք հոսի, ինչ տ'էնիք, մի նամակ ճան-
փէ Սեւայ մայրաքաղաք թողլըկան, ¹ մի նամակ Խըշ-
լան Գիրգոր բէկին, ² մի նամակ Մաստարու Գեանա-
նին, ³ մի նամակ Ուռեկսւ թորիկ ⁴ կըյրիճ իշխանին,
մի նամակ էալ Խալաճուխայ Մարտիրոսին, ⁵ օ թո-
փին գան, իլաճ մի ինին:

Վեզիրը նամակները գրեց, իրանց տեղը հասոց,
իշխանները ամեկն էալ Բելզին շատ կը սիրէին,
պատրաստ տեսան, էկան իմտատ, գիշերը Զինաքեարի
ասկերը քնուկ էին, զարկին կոյրեցին ընցան. Բելզ
գնըց հասաւ իրա բերդը:

Լամբը Մազինի կռուու մէջ եարալու էդեր էր.
էնոք էալ իրեք թագաւոր վրան էկած էին ու ջրերուն
քնարը բռնած. ժողովուրդը նեղը մնացած թոփուան,
էկան Լամբայ քով կուլան, թագաւորը ըսըց.

1 Սինամ թագաւորի որդին էր Թողլիկ, որ Սեւայ քա-
ղաքը կը բնակէր, այս քաղաքն շատ հին է, Խարբերգէ 3 ժամ
արեւմտեան կողմն գէպի Մատեն, ուր պանդոկ կայ ի վաղուց
մնացած, «Մօքոսի վախտին շինած բան է» կասէ Մինաս:

2 Գիրգոր բէկ զօրավար էր, այս վայրն կը բնակէր:

3 Բալ թագաւորի որդին էր, որ միշտ կը միանար Թող-
լըկան ու կերթային Մաստարա լեանն որսի, այժմ ևս այս
լեանն որսատեղ է:

4 Ուռեկու իշխանը ունէր հետեւեալ գիւղօրայքն—Աւտո-
նին, Ղարաքիլիսէ, Չոչեկ, Աղաճան, Թուֆան, Բաբիր ևլն:

5 Սա ևս մեծ իշխան էր, ունէր իշխանութեան ներքև
Մրզէն, Վասկերա, Տէրաղբուն, Դալեկ, Տօլամաճ, Սմախ,
Խարեսիկ, Բաշաղակ, Նոր գեղ, Թանց, Լուսադառիճ ևլն:

— Տօնիկ իշխանին խապար տուէք, օ խապար հաս-
ցընէ Բալ թագաւորին:

Լամբը թագաւորի սուլթանը ըսըց.

— Սեւամըր էլաւ չային ջուրը ծով կըյրուաւ,
արգէլ էկաւ, աշխար պիթուն սեւ (հեղեղ) էղաւ,
Տօնիկ իշխանը ինդուր խապար հասցնէ Բալ թագա-
ւորին. ըստե վե՛վ կայ, նամակ տանէ Տօնիկ իշխանին:

Կարճ պոյով պզտիկ բուճուր կըյրիճ տղայ մի
կար, անունը Կօստօ էր, գիշերը առաւ գիրը. գէ ասկրի
միջուն էլաւ, գնըց նամակը հասոց Տօնիկ իշխանին:

Կէս գիշերին Տօնիկ իշխան բերդին առջևուն
լողալով ընցաւ. խապար տուեց Բալին, Բալ քառսուն
հազար ասկեր ունէր, առաւ. քսանին կարմիր զըրիս,
քսան հազարին էալ սև զըրիս հագոց, հեծաւ Արաք
ձինը, պատրաստ տեսաւ էրթըլու, սուլթանը ըսըց.

— Կէս գիշերին ըս ի՞նչ է, թող լոսնա, անտա.

Թագաւորը հերսոտաւ ըսըց.

— Էյ կիտի Արաք ձինս, մի գէնկու զարկեց, քշեց
Դենկա գլխը ¹ հասաւ, հաեաւ ըս դիուն ջրին ըն-
դին սալթ մարդ է շարուած, էրթողը կը զինին օխով
ասկերը թոփուան, ինքը ընկաւ առջևնին, հասաւ
Տօնիկ իշխանի ¹ բերդին, տեսան օ ջուրը էլեր, ծով է
կըյրուեր, անցնելու ճար չկայ, Բալ կանաչ կարմիր թա-
գը գլխուն վէար առաւ, ձեռքը բացեց, աչքը տըն-
կեց էրկինք.— կը խնդրուիմ Մանուկ տղին. օ գայ
հասնի միզի, ըսըց, Արաք ձինը զարկեց բերդի առ-
ջևու կօլը, Մանուկ տղան օգնական հասաւ, ձինը
անցաւ. գէ ծունկը էլաւ ջուրը: Բալ ձէան տուեց:
— Կանչեցէք Մանուկ տղին, թրերը չլպղուցէք:

1. Դենկայ գլխն Փիրինայ ջրի մօտ մի գիւղ է:

2. Տօնիկ իշխանի տունը գետ կայ, կասէ Մինաս, մենձ
տուն է, որոց մեծ որդոց անունը միշտ Տօնիկ է: Արգէն հայ-
կական ընդհանուր սովորութիւն է այս, պապու անունը նորա
թոռան վերայ կը գնեն, շատ անգամ ևս հօրը անունը կը գնեն
երբ նա հօրը մեռնելէն յետոյ է ծնած:

խալխաննիդ ձեռուանդ առէք, ջուրը կեչուտ է, կեչուտը¹ անցէք, կայնելու վախտ չէ, Մանուկ տղան միզի կը կանչէ:

Պիթուն թոփուան, իրուր էտե շարուան, կեչուտը անցան, տալմիշ էղան կուռի, իրեք օր, իրեք գիշեր Տօնիկ իշխանի բերդի բոլորը կուռ կինէին, լէաշերը բերդի գլխուն պարա էլաւ:

Զիման թագաւորէ օգնութիւն հասաւ

Բելգի չարէն կը յրաւ, բարս տեղ մի էլաւ, վորթա կը զինէր, փուտուլան աչքին գրեր կը հայիր թէ իմտատ կուգայ Զիմէն, տեսաւ օ շատ կը յրիճներ էկան էլան, կէս ա շուան հասան, Մուրատի կարմունջը փմուն էր, ջրի քնարը կայնան, անցնելու տեղ չէր մնացեր, դմբիկնին զարկին, Բելգ թագաւորին իմաց տուին:

Բելգ օ դմբիկի ձէանը առաւ, շատ ուրախացաւ, իրա ասկերը առաւ, էջաւ Մուրատի քնարը, քելլեկ կապեց, անցոց Սուբ Տիկին, ձիանը հօնի կապեցին, Սուբ Տիկին համբուրեցին, գցին հասան Մուղուրայ ջուրը, օ կարմունչնին վկած էին:

Զինաքեարի պատրաստութիւնը:

Զինաքեար լսեց օ Զիման թագաւորէն իմտատ էկած է, ետ դարձաւ, պատրաստ տեսաւ, օ առաջ լամբայ վրան էրթայ, աղբրտոցը խաբար ճանփեց, Զիման օ օտարական է, ըսրց, իմտատ կը ճանփէ, դուք քնդուր աղբէար ըլլիք օ, իմտատ չգաք:

Էդոնք հոտ թող մնան. Շիմշիր օ լսեց, Զինաքեարին մարդ ճանփեց, Զինաքեար էալ Մազինի, Մազին խօտայու լեռնէն ընցաւ, Մուղուրայ ջրի գլխուն էկաւ. շիտակ խարակետիկ անցաւ, հօնի պատուէր

¹ Այստեղ ևս այս վայրն անցք է՝ Արաք ձին ջուրը հրաշիւք անցնելուն (Փերինայ ջրի վրայ), Արաք կեչուտի կասուի:

տուեց— Մուղուրայ ջրի գլխուն գէ Մուրատ գետը, ջրի մէկ ճոթը իրար խառնուած տեղը խարակետիկ թող պահէն, մինչև թագաւորնին իմտատ հասնին:

Մազին մարդ գրեց օ ջուրը չանցնին. Սրճովու կարմունճը փլեց, կեչուտը բռնեց, — օ գան, զարկէք, ըսրց:

Շիմշիր ասկերը առաւ, Զինաքեարին հասաւ, էրկուսը մէկ տեղուան, խօտայու լեռնէն ընցան, Մուղուրայ գլխուն խարակետիկ էկան, էլան Զանախուայ սրթը, իրենք էալ զարկին դմբիկնին:

Մազին գէմ գնըց, իրուր հետ հաշտուան Շիմշիր, Մազին, Զինաքեար մէկ տեղուան, Բեամ էալ հետերնին չորս էղան, Գցին Մեզկերտու բերդը մտան, Ասկերը տկու գէօրը լեցոցին, իրենք էալ բերդի մէջ չատը զարկին, նստան, ինչ օ ասկեր կար լամբայ վրան բռնեցին, Զինաքեար, Բեամ, Շիմշիր, Մազին լամբայ վրան գցին, Բերդին բոլորը կը յրեցին, շատ մարդ ջարդեցին, Զինաքեար պատերազմի մէջ կսպանուի:

Բելգ ու Շուշայ զորին հագած զուս էլան, Պատրաստ տեսան ասկերը Մազին թագաւորին, պօռտանը փեցին, Սրճովու կարմունջը անցնելու էղան, Շուշայ սուլթան թուրը կապմուն, խալխան էալ շնին անցրմուն, մզրախը փեճը դրմուն, քէյլան ձին էալ հեծմուն, ասկերն առաջ ընկմուն:

Գնըց կարմունջը փմուն տեսաւ. ջրի վէար դարձաւ, տեսաւ Զինաքեարի ասկերը օ ջրին քնարը կը պէյէին. հօսի կուռ էրին, իրուր օխով կը պինէին:

Շուշայ ջուրի վէար գնըց, ձիովը լողը զարկեց, անցաւ Զեչել չերքեզին կեչուտը, ասկերն էալ առաւ

¹ Այս անցքի ծայրն մի ժայռ քար կայ, որոյ վերան շարունակ կը հանգստանային Զեչել չերքեզներ, որոց անունով կասուի «Զեչել չերքեզին կեչուտը»:

էան եանը. պէք չիտանը օ սուլթանը տեսան, իրուր խապար տուին փախան. սուլթանը մէկ մէկ կը ջարդէր, էնոց արինը կը խմէր:

Աւլա դարձաւ Արաք կեչուտին, Աուլախող Թիւր Հասնելուն վրայ տուին. հոսի իրուր խառուան. Շուշայ սուլթան ասկրին առաջ անցաւ, քշեց գնըց, իրա ասկերը զըրի հագած էին, էնոց թուր չէր բանէր. իրանք կը զինէին, կը կըյրէին, իրեք հազար պէք չիտանը մորթեցին, մէկը փրթաւ. հասաւ իրա թագաւորին, ըսըց. — աշխարհնէ աւիրեր. ես իմ մնացեր:

Բարկացաւ Զինաքեար, ըսըց իրա մարդոցը.

— Թեղ թափեցէք (հաւաքուեցէք) Այաշնայ դէօրը. մենք էալ կը հասնիք ձեր էտեւուն:

Ասկերը առաջ ընցաւ. Զինաքեար էալ էտեւուն հասաւ. լամբայ գովընուն դէմ բռնեց.

Մէկ թագաւորին էալ Արաք կեչուտին ճանփեց:

Բալ գօրեց, քշեց Զիման թագաւորի ասկրին հահասաւ, տեսաւ մի խրա ձիով կերթի կուգար, ասկրին առաջ ձինը կը խաղցնէր, էան լմանը օ լեառտանը, քարերը ջրերը, ծառները, թփերը դող առած էին, գետնի կիրիրանին, թռչունին էալ էին սարսափած, էադ ձիաւորը Շուշայ սուլթանն էր, լեառտանը գիւրը կը գողար առաջը:

— Տեսնայի Զինաքեարին կըսէր, վճիռս ձեռօքս առնէի, էալ բան չէի ուզեր:

Այաշնայ դէօրը իրուր դէմ առին, մենծ կռիւր պաշայեցին, սուլթանը տասը հազարի առաջ անցած Զինաքեարին կը փնտրուէր:

Մօքոս ընկաւ առաջ, սուլթանը տարաւ Օրդուն դափուսին. թուղթ գրեցին, Զեչել չերքեզ դաւան ծկուն ներս սէսպեցին (թոյլ տուին, արձակեցին):

Լամբ ներսը փակուած կուլար, թուղթն օ տեսաւ, սիրտ առաւ. աշխարքը նոր մօրը մինէ էղաւ, էլաւ ձինը քաշեց, Օրդուն դափուսին բացեց.

— Լամբ, ըսըց Շուշայ սուլթան, ասկերիդ ըսէ թող գան. Զինաքեարի տեղը ցունց տան:

Լամբ ու Շուշայ ձինը քշեցին, Զինաքեարի չատրին հասան, տեսան Զինաքեար հոնի աղբրին վրայ կը վազուեր կարմիր զըրի հագածուն էր, զախանը եաննիվեար կախմուն էր, թուրը մէջքը կապմուն էր, մզրախը հոն գետինը զարկըմուն էր:

Շուշայ սուլթան տեսնալուն քիմի մի մզրախ նետեց, շնըցը քոքուն էնանկ զարկեց օ ծակեց, անցաւ. մի մզրախ էալ լամբը նետեց, կրծոցը զարկեց. Զինաքեար կործաւ գետին, հոգին փչեց:

Հոն ասկեր ասկերի խառուան, իրուր հետ շատ կռուան, էղած է «անա բաբա կիւնի» կարմիր արինը ողջ մարդը կը տանի:

Մուզուրայ կելլը քառսուն ու եօթը ջուրը.¹

Շուշայ ձինը կը խաղցնէր լամբայ դէօրը.

Շահգատէ էր լամբայ սուլթանի անունը.

Սրմա էր Բալի սուլթանի անունը.

Նավրէզ էր Զինաքեարի սուլթանի անունը.

Շահգատէն ու Շուշան ուրախացան.

Սրման աշխարքը մօրը մինէ նոր էղաւ.

Մօքոսն սւ Զեչել չերքեզ կեննըցան.

Պիթուն աշխարք Զինաքեարի ափուցը տիննըցան:

Աշխարքը լուսաւորուաւ. պիթուն դարձան.

Զինաքեար զարկուաւ, Նավրէզ տամլա ըրըց մեռաւ.

Էսսկերը գլխուն թոփուան, Շիմշիր բռնուաւ.

Էզիկ Զինաքեարի սայմանի վրան ուրախացաւ.

Չորս թագաւորէն մնըց Մազին, էան էալ թաթխուած արընին.

Իրեք օր՝ իրեք գիշեր լուսնկան կապուաւ.

Մարգ չմնըց, աշխարհ պիթուն թելեֆ էղաւ:

Զինաքեար օ մեռաւ. դուրսը մնըց օրթնոտաւ.

Ասկերը տարտոյնան, աշխարք արըջ պարըջ էղաւ (խաղաղութիւն):

1. Այս տեսակ ոտանաւորները եղանակով երգած է Մինաս:

ե.

Փանփուկի ու Էզկայ կոհուր:

ինաքեար օ մեռաւ՝ սայմանը Էզկայ մընց, Ակուկ թագաւորի Փանփուկ սուլթանը գնըց սայման ուղեց Էզկայ մինէ, Վայման չունիմ, Զինաքեարի սայմանին կէսը ինձի կը յնի՝ ըսըց:

— Զիմ իտար, ըսըց Էզկի, ափուցդ գալածը էրէ:

— Օ սայման չես իտար նը փինկեանը տուր, ¹ ընի զաթի իմն էր:

¹ Արարստանու արար մի ձուկ բռնելու ժամանակին թռուով ծովուն հանած էր հրեղէն ձին մի, ընոր կերածը խուրմա էր, արարը լսեց օ Զինաքեար շատ մենծ զօրքա թագաւոր է. 40 էշ խուրմայ բարձուց, ձին էալ առաւ էկաւ օ Զինաքեարին փեշկէշ տայ, էկաւ հասաւ Ակուկի բերդը. հոնի զոնախ էղաւ:

— Զըլլի օ էդդք ինձի տաս, ըսըց Ակուկ. — Զինաքեարին տի տանիմ հետիլէ, ըսըց Արարը:

— Թագաւոր մէալ ես իմ, ըսըց Ակուկ. էնի ինչ տուեց, ես էալ կուտամ, ստակով բան մէ:

Խանտուրմիշ բըրըց, առաւ. արարը կէս գիշերուն մեռաւ. Զինաքեար լսեց, ձին ու խուրման ուղեց. — Ինձի է փեշկէշ բերեր, ըսըց Ակուկ. Զինաքեար հերստաւ, Փինկեանու գեղանը էադ ձիու ու խուրմայի տեղ զաւթ ըրըց — գէ հիմա էալ Փինկեանը Տիփրիկու վրայ է, կասէ Մինաս:

Թագաւորը հերստաւ, — տարէք, նետեցէք լեղի աղբրի քովու օղան, ըսըց:

Փանփուկ մընց հոնի քառսուն օր հապտ, ըսըց:

— Աղբէր ըսելով ըսելով դէրտ (հոգս ցաւ) փէյտայեցի. Ըս օր քառսուն օր է հապտի մէջ մնացի:

Մի տեսնայի Պէնկիպօզս, պագնէի կուսնու նալը, Պէնկիպօզս իմ սէրս — իմ սըրս ու սրտաշս է:

Հեր ուր էրթմ նէ, իմ ճանտան եօլտաշս է:

Էկր գետին էս, Պէնկիպօզ, էկոյ, հասիւր մենզիլով:

Էկր էրկինքն էս, Պէնկիպօզ, էջիւր խանտիլով:

Ուր մնացիր, Պէնկիպօզս, քառսուն աւուր ճանփան իրեք օրը էլ կը յըէիր, հիմա սիրտս կը ճաթի աչլընուս արին կը կաթի:

Պէնկիպօզ օ լսեց, սահաթին հասաւ. Փանփուկ հեծաւ, էլաւ առաւ իրեք հարիւր ասկերը, գնըց Սօսեկու լեառը, Էզիկ էալ ասկերը քաշեց, Վորտունայ լեառան գլխը, էկան իրուր դէմ, Էզիկ հերստաւ ըսըց. — իրեք հարիւր ասկեր ունի, էկեր իմ մինէ սայման կուզէ:

Գիշերը փարզաշտաշու գեղի ու Վորտունայ գլխու կէջուտը ընցան, Զմարու եազին կոխը մտան. տըվնուն առաջ Փանփուկ քշեց, գնըց, ճանփան գոցեց, չթողեց օ ասկերը վէար էջնայ:

Էզկայ ասկերը շատ էր, վրայ տուեց:

— Մի վախէք, տղաքս, պողաց սուլթանը. էդի գարերնիս է (վերջին ճգնաժամ). ես տի տաք ես տ'առնիր:

Էզիկ վրայ տուեց, Վորտունայ դէօրը պաշայեց կոխը. Ակուկ կուրի մէջ զարկուաւ, ¹ Փանփուկ էրկինք հաեաւ, Աստուած կանչեց. — իմ դատը դու տեսնաս, Աստուած երկնաւոր:

Փանփուկ հաեաւ օ Էզիկ լեառնի վէար կէջնայ, կըճկաւ, իրա Պէնկիպօզ ձիու օտքը պագեց. — հա Պէնկիպօզ, ըսըց, դու իմ էրեսը տի ձերմկցնիս:

¹ Ակին թագաւորի գերեզմանը Զիմարայու տակն է, կասէ Մինաս, մի ժամ Վորտունայ վերգին, բարակ ձորի մի քովը. իրեք չորս թագաւորի գերեզման էալ կայ, կասէ, հոն:

Փանփուլ սուլթան տղի ղլլըրին մտաւ,
Թուրը կապեց, զալխանը ձեռքը առաւ,
Պէնկիպօզը հեծաւ, մզրախը փեծը գրաւ,
Խրա ասկերը առաւ, քշեց առջ ընցաւ,
Զիմարու եագին կռուի մէջ մտաւ,
Էալ չեն ջոկուիր վեր մին վիրայոց է (որ մին որ
կողմից է)

Եագուին օրթալախը Էզիկը տեսաւ,
Պէնկիպօզին Էանանկ զէնկու մի զարկաւ,
Զէնկուստանը փորու մէջ իրուր առաւ,
Մզրախը նետեց Էզկայ միջացը, մէջքը կոյրաւ,
Մի մզրախ էալ կրծոցը նետեց, Էզիկ կործաւ,
Լուրտունայ գէօրը արինը սէլ էլաւ,
Ասկերը ըս օ տեսաւ, փախողը փախաւ,
Բռնուածն էալ առաւ, եսիր աարաւ,
Ինքն էալ թագաւորին սարայը էլաւ նստաւ:
Փանփուլ ինք իր մտօք անցոց,— իրեք հարիր մար-
դըս ընցաւ (անհետացաւ), էնոց քսան հազարէն
հազար մնաց, ետ չկայնաւ, կռիւ ինելէն հասաւ Զի-
նաքեարի սայմանը, մտաւ էնոր սարայը, պէքճիստանը
փախոց, նստաւ թախտը, առաւ Զինաքեարի սայմանը:

Արզուն եւ Փանփուլ:

Արզուն էաս օ լսեց, մտօքը անցոց.— Մի կնիկ
ըլլի, առնէ Էզկայ սայմանը, ինձի ամօթ չէ: Ասկերը
թոփեց, էկաւ Էզկայ սայմանը, Փանփուլ օ լսեց, թո-
փեց իրա կըյրիճ ձիաւոր մարդիկը:

Բարս լեռան գլխուն տեսաւ Արզուն օ Փան-
փուլի ասկրի վրուն կէծակ կը թափի, քաշուեցաւ
ետ փախուն, պէյուեցաւ, ըսրց.

— Հնարք չկայ Փանփուլի հետ կռիւ ինելու. մի պա-
ռապ ճանփիք, կըլլի օ ձեռք ձգինք, պանիք,

— Փանփուլի քով մարդ չէրթր, ըսին, վե՛վ օ էր-
թայ, գլոխը կըյրել կուտայ, ընի եօթ գլխանի դէ է:

— Փանփուլի խալայեխը փախեր իմ, քով էկեր է,
էնի վճիռ տի առնէ, խրկենք թող էրթայ:

Հարիր քառսուն ստակ տուին խալայեղին, ըսին.

— Գնա, բելքիմի փանփուլին օլըցնես, սարայէն
հանիս: Պապառը գնաց:

— Դուք էկեք, պատրաստ տեսէք, ըսրց, Արմրտանու
ձէօրը,

Պառապը հասաւ Փանփուլին, գլոխ տուեց, աղա-
չանք ըրրց, օ կինէ իրան ընդունէ իրա քով:

— Դու լաւ կնիկ չիս, ըսրց Փանփուլ, հերսոտաւ քա-
նի օ քովս էկեր էս, հայտէ բաղշեցի քիզի,

Քսանը չորս սահաթ մնաց, քէնը մէկ թարաւ ձը-
գեցին, արշ պարշ էղաւ:

Փանփուլ որոգայթի մ'էջ:

Սուլթան սէկ օր ըսրց.— Ես շատ հիւանդ իմ.

— Էաս խորուն ձէօրը՝ էրթս նէ, հոնի անմահա-
կան աղբիւր մի կայ, տանիմ հոնի. օ սիրտդ հովի:

Մտուանը փոխեցին օ գան.

— Սուլթան ապրած, ըսրց պառապ, դու հիւանդ
իս, խալխանը շնորդ վէար առ, թուրդ քակէ.

Փանփուլ քակեց, պատնիվէար կախեց, պառա-
պին հետ էլան կետենեկու խորուն ձէօրը, գցին հո-
նի էղած պաղ աղբրի վրան:

Սուլթանը ա՛խ քաշեց, ջուրը ձեռօքը խմեց.

Վրան թմրութիւն էկաւ, գետնի վրան ընկաւ.

Պառապ Փանփուլին խափեց, փորձանքի մէջ ձգեց,

Ջուրը շատ սերթ էր, թմրութիւն կը բերէր.

Ինդուր մարդ խմեր նը, կը թմրուեր:

Պառապ ձէօրի գլխու քարի վրան էլաւ.

Արզունի պէյուած մարդօցը ձէան տուաւ.

— Սարայէն էջոցի, դէ էջոցի,

Խորուն ձէօրը հասուցի, դէ հասուցի,

Խմուցի պաղ ջուրը, դէ պաղ ջուրը,

Թմրուաւ, մնաց Փանփուլը, դէ Փանփուլը.

1. Մինա ձօրը ձէօր կը հնչէ. որ մի անգամէն պիտի
հնչուի:

Փանփուլը խորուն քուն մտաւ, դէ մտաւ:

Փանփուլը թմարուաւ ընկաւ, դէ քնաւ:

Հասէք ժըմնէք, օ փանփուլը բռնէք:

Արզուն թաղաւորի պէյլած մարդիկ էաս ձէանը օ առն, ձէօրի բոլորը բռնեցին. տեսան փանփուլը պառկած, շատ վախցեր էին, չէին կրնր մօտենար. գիտէին թէ քնած է, պառապը քանի կը պոռար թէ թմրած ընկած է, չէին հաւատար: Մարդ չէր կրնր մօտենար, գիտէին թէ իրենց տի ուտէ:

— Կեցէք կըսէր Արզուն, օ քնուն արթըցաւ, վրան օ սիւայ չեղաւ, բռնելը ղօլայ է:

Փանփուլ քնուկ թմարմուն ընկած վախտին ինք զինք արընէ ծովի մէջ տեսաւ. թւերը ձգած կը լողար, քնարը չէր կրնրը էլը. աչքը բացաւ օ աղբրին վրայ է, վեր թռաւ, կանչեց պառապը, հաւեաւ օ պառապ չկայ. լեառ ու լեանջ էասկեր է կը յրուեր, ա՛խ քաշեց, ըսըց:

— Ախ պառապ, էգոր համար թուրս միջացս քակեցիր, Ախ անիծած պառապ, խալխանը շնըցս հանեցիր. փանփուլ կը կանչէ՝ հէյ եաման, հէյ եաման:

Լեառ ու լեանջ կը յրուեր է ձիով ու ետեան, թուրս տունը պատնիվէար կախմուն է:

Օսկի խալխանս փենջիրէն դրմուն է:

Մզրախս հոնի գետինը նետմուն է,

Պէնկիպոզս ախոռը կապմուն է,

Կը կանչիմ Պէնկիպօզին, — հասիր ինձի օգնութան:

Ասկերը քիմին կը մօտենար, քիմին կը հեռընար, փանփուլի կը յրիճութենը տեսեր էին, վախը իրանց սիրտն էր:

Զիուն մազը փանփուլի ձեպն էր. չախմախ զարկեց. թիլը տուեց կրակը, ձին հասաւ, հաւաւ օ սուլթանը շատ նեղն է. չորս դին ասկերը բռնած, ինքն էալ նստեր հերսէն կուլայ:

Փանփուլ պագեց ձիուն դռնախը (սմբակ), համբուրեց ճակատը. մի չախմախ զինելուն խապարը հասաւ սարայը, տեսան օ Պէնկիպօզը էկաւ. գիտցան օ սուլթանը նեղնէ, թուրնու զալխանը, մզրախը կա-

պեցին վրան, սէպեցին. ձին շտկուաւ փանփուլի քով. փանփուլ սիւայնին կապեց. հեծաւ ձինը, քիշնէմիշ էղաւ Պէնկիպօզ, տալմիշ էղաւ (յարձակուեցաւ), խառնուեցաւ, մտաւ կռուի, կետենեկու ձորուն կռիւ էրին էրկու սահաթ, թա Արմոտանս ձօրը. փանփուլ հոտի մօտեցաւ Արզուն թագաւորին, աչքը էնոր առաւ չարաւ, ձին քշեց, Արմոտանս կարմունջին վրայ հասաւ թագաւորին. զարկեց մզրախովն ու ձգեց ջուրը:

Փանփուլ հէջ սայման չունէր, իրա կը յրիճութենով Զինաքեարի, էզկայ ու Արզունի սայմանները առաւ:

Գ ա ռ ե գ ի ն:

Արզուն թաղաւորի տղան էր Գարեգին, Գարեգին լսեց օ իրա պապը շատ նեղնէ ընկած փանփուլի ձեառք ասկեր թոփեց, էկաւ իմոտտ հասաւ. հասնելու օրը իրա պապը կուռի մէջ զարկուաւ, մեռաւ. ինքն էալ Մամախաթունայ կարմնջին վրայ դէմ առաւ փանփուլին. բայց չկրցաւ փանփուլի կատղուկ ասկրին հետ զարնուելու, փանփուլի կը յրիճ մարդիկը Գարեգինը փախուցին. իրա զօրապետին հետ մի մաղարա մոտցին:

Գարեգին պաշլայեց լացը. ասկերը պիթուն տարտըղնան, մի ամիս մնացին անօթի ծարաւ, փանփուլի ահուց արեւու առաջ չեն էրեւար: Գարեգին մարը գիր ճանփեց օ գայ, իրա պապու քաղաքը պէյէ, Գարեգին թուղթ ճանփեց մօրը:

— Մէարիկ, մի լար, դու քաղաքը պէյէ, դէ ես գամ հոտի ու ասկեր թոփիմ գամ վճիռս առնիմ փանփուլին մինէ. մէարիկ, ես էաս դեկենէկին տակ չիմ մնըր, մի կնիկ ըլի, իմ պապ պանէ:

Զօրապետը առաւ Գարեգին, գիշերով ընկան ճանփայ, գցին հասան Արզունի քաղաքը. իշխանները իմաց էղան օ Արզուն մեռեր է, Գարեգին էկերէ, թոփուան էկան, Գարեգինը իրա պապու տեղ թագաւոր դրին. թուղթ գրեցին քրիստոնէական թագաւորնուն օ

Գարեգընին իմտատ հասնին, իրա պապու Նշանը կախեցին կուրսը, թուրը կապեցին մէջքը, թուղն էալ կախեցին շնկին. թաճն էալ գրեցին գլխին:

— Գնա, ըսին, Գարեգին, ետ չպտի դառնաս. մինչև քու պապու վճիռը չառնիս:

— Գնա, Գարեգին, ըսըց մէարը, հոսի չպտի գաս, էան անդդամ՝ Փանփուլի գլոխը տի բերես, օ օտացս տակ առնիմ:

Գարեգին իրա ասկերը թուփեց, ընկաւ ճանփայ, վեց օր գցին, հասան Աղսույա ջրին, մարդ մի ըռաստ էկաւ, հարցոց Գարեգին:

— Բեղդ թագաւոր ո՛ւր կընտոր: — Դէ, հա՛, Սուր Տիկին, ըսըց:

Դիշեր էր, գցին գտան Բեղդ թագաւորի բնակարանը, էլան Շուշայ սուլթանի քով, գիրը տուեցին էնոր. թագաւորը քնուկ էր, սուլթանը հաեաւ Գարեգինի էրեսը օ կուլար, արթըցոց թագաւորին:

Թագաւորը էլաւ, գիրը բացաւ, մէկ գիտն կը կարգար, մէկ գիտն Գարեգենին էրեսը կը հայեր, տեսաւ օ Գարեգին կուլար:

— Գարեգին, ըսըց թագաւորը, շիտակ մեր օրուն էք հասեր. վեր մին օ Զինաքեարի թասովը ջուր խմեց, էան լմանը կրլի, օտքը ընոր օտաց տեղ գրեց կատղուկ գէալ կրլի. Զինաքեարի ափուցը փրճանք, Փանփուլ էղեր է մեր գլոխ պէլա, մի վախիր, Մօքոսի Աստուածը մենծ է, քիզի էալ կազատէ էան անըգգամի ափուցը:

Գարեգինի սիրտը փլեր էր, արտըսուքը ջուրի լման կը թափեր, կճկաւ թագաւորի ու սուլթանի օտքը համբուրեց. — Աստուծու սիրուն, միզի իմտատ, ըսըց. Փանփուլ անցոց միզի:

Մօքոսին կանչեցին, էկաւ բարեւ տուեց, ու նըստաւ. Գարեգին տեսաւ, զարմանք մնըց, ըսըց իրա, իրա — վե՛վ է օ թագաւորի քով նստաւ. զհար պապերնին է:

Բեղդ թուղթը տուեց Մօքոսին. Մօքոս կարգաց, գլոխը տարաւ բերըց, ըսըց. — թագաւոր ապրած, էկեր

է օգնութին կուղեն, մեր էաս վախտին չպտի թողեն օ մի օր ըռահաթ նստիք, ինչ տէնիք, չպտի թողիք օ էան անաստուած Փանփուլ անցնէ Արզունի էրկիրը:

— Մօքոս, ըսըց Բեղդ, դու գիտես, ինդուր օ կուղիս, ասկերը առնիս, իմտատ հասնիս:

Մօքոս Գարեգենին ըսըց, — կանչէ Մանուկ տղին օ հասնի օգնական:

Թափուան, գցին Սուր Տիկին համբուրեցին, Մօքոս սիւսիւկը գրեց բերնին, կանչեց չեչել չերբեզին, չեչել չերբեզ զարաին (ուժգին) թռաւ, էրկնուց կուլուժուրտալէն էջաւ, Մօքոս գիր մի գրեց, ըսըց:

— էաս թուղթը Բալ թագաւորին կը հասցնես: Չեչել չերբեզ թուղթը տարաւ: Բալի առաջ դրաւ, Բալ ու իրա սուլթանը էլած. քօշկի առաջ կօլրտէին, թագաւորը կարգաց, սուլթանին ըսըց:

— Գարեգին շատ նեղն է ընկած, Մօքոս Գարեգինի համար իմտատ կուղէ, Գարեգինի համար ինչ օ կինիս, ինձի կինիս, կրտէ, չարա չկայ, էան անդգամի ափուցը տի փրցունք Գարեգինին:

Պատասխանը գրեցին, չեչել չերբեզ նգուլով (կըտուց) վէրոց Մօքոսին տարաւ, մէջը գրմուն էր, լիօսացս չիմ՝ դառնար, ինչքան օ կուղիս իմտատ կուտամ. ես էալ իմ՝ ասկերովս կուգամ:

Բեղդ, Բալ, Վամբը, խալիս քրիստոնէական էին, վե՛վ օ Սուր Տիկնայ ուխտ կուգար, Մանուկ տղին կը հաւատար, էնոր իմտատ կուտային. Գարեգին էալ էկաւ, համբուրեց, ու հաւատաց:

Բեղդ հաեաւ օ Բալ տի ուշանայ, Գարեգին նըստեր կուլայ, սիւսիւկը կինէ գրեց բերնին, կանչեց չեչել չերբեզին, մի գիր էալ հասոց Բալ թագաւորին, մէջը գրմուն էր. — Փանփուլ կաղտեր է, իզկայ սայմանը առած ու գցած է Արզունի քաղաքի բոլորը բռնած է, Գարեգինի մէարը շատ նեղն է, ինչ կինիս ըրէ, շուտ իմտատ էկոյ: Փանփուլ Արզունի քաղաքի չորս գին է կապեր, ամեն մարդ նեղնէ ձգեր, զնդալու ճար չէ մնացեր, բան զբան է անցեր գցեր,

Ժողովուրդը իրենք ամիս բերան է փակուեր, լեռան ջրերն է կըյրեր, գիրս իրիկուն հասաւ, կը թոփիս ասկերդ իրիկուն կը հասնիս. օ առտուն հասաւ, առտուն կը հասնիս:

Բալ գիրը օ առաւ, պատրաստ տեսաւ, թոփեց ասկերը Բալու, հրաման ըրցց, մուգիկանին փչեցին, դմբիկնին զարկին, գիշերը ճանփայ ընկաւ, էկան. ասկերի մէկ ճոթն էկեր Մուգուրայ ջուրն էր հասեր, մէկէալ ճոթը դահա Բալուայ բերան էր, յետի ճոթը հասաւ Մուգուրայ ջուրն, պայրախտարը (գրօշակիր) օ առաջն էր հասաւ Գալգաշին: Գիշերուա, կէսին հասան Սուր Տիկին: Մօքոս ու Գարեգին դէմ գցին, կեր կերակուր կերան, տեղաւորուան քնացան, Մօքոս, Բելդ, Բալ ու Գարեգին չքնացան. խորհուրդ ըրին թէ վե՛վ տի երթայ. — Բալ, ըսըց Բելդ, Մօքոսի Աստուածը կը կանչէ քիզի, դու տի էրթաս: Մօքոսի խօսքով տի նստիս կանիս:

Մօքոսի երազը:

— Մօքոս գնըց իրա օդան, չպոխը բերնին դրեց, նստուկ խորու քուն մտաւ, էրծին մէջ Մանուկ տղան տեսաւ, արթըցաւ ա՛խ քաշեց. էլաւ Մանուկ տղի սուֆաթին պատկեր մի շինեց, օսկի վարաղով օծեց. ավա քունը մտաւ, Մանուկ տղան ավա դէմը էկաւ, կանչեց. — Մօքոս, Մօքոս. էաս ջրին ակն օ գտար, հոնի արշունդ տնկեցիր, սալթադ վրան ձգեցիր, շուքը նստար քնացար, սորա մնըց հողու մէջ, էալ չգտար, էան արշունը կանչեցեր է, քառսուն ճըղ ծառ էղեր է. օրթըղի ճըղը կըյրես բերես, մենծ խաչ մի կը շինես:

Մօքոս արթըցաւ օ Մանուկ տղան չկայ, էլաւ գնըց աղբրին վրայ օրթըղի ճըղ կըյրեց, բերեց օգին մէջ ձգեց, պարկաւ, ավա քունը մտաւ. ավա աչիքը դէմը էկաւ, ձէան տուեց:

— Մօքոս, Մօքոս, էլիր կըյրէ իրեն արշուն, պատկերին բոլորը չերչիվէ շինէ: ձրագը փակոց օ տի շի-

նէր. մտացը գնըց, խաղ ըշիլ պաշայեց. — Մտացս գնըց, քանի արշուն կըյրիմ, չեմ գիտէր, քանի արշուն շինիմ:

Մօքոս ավա քնաւ, ավա ձէան էկաւ. — իրեն արշուն կըյրէ, չերչիվէ շինէ. Մօքոս, Մօքոս, աւտորցիր (շտապէ), Գարեգինին մէարը իրեն ամիս է, ու Աստուծուն կը կանչէ, ջուր հաց չունի:

Մօքոսը արթըցաւ, զիւանէ հանեց, պատկերը անցոց, իրեն արշունը խաչ շինեց, պատկերին գլխը կայնեցոց, գլխն էալ օսկի վարաղով թագ կապեց:

Ձէան էկաւ ավա էրկնուց. — Մօքոս, Գարեգինին կըսիս օ սուրբ ըլլիս. իրա ձին էալ թեմիզ պէյէ, աշխար չպտի մնայ:

Մօքոս արթըցաւ, ընկաւ մտածոց մէջ:

Գարեգին օգնութեամբ մանապարհ կընկնի:

Գարեգին խորու քնու մէջ էր, ձէան էկաւ.

— էլիր Գարեգին, խորոզը կը կանչէ, մէարգ ներութան մէջնէ, էկար Սուր Տիկին, շնորք տուեց Սուր Տիկին, ընդունեց, մուրատ տուեց Սուր Տիկին, քաշէ պայրաղդ, ընկեր ճանփայ, պայրաղդ գիր փեծիգ վրայ, Գրիստոս բարսըցուր գլխիգ վրայ. քաշէ պայրաղդ, Գարեգին, օ ասկերը յետիգ շարուն:

Խորոզը կանչեց, չկանչեց, Մօքոս թռաւ. պօռըստանը փչել տուեց. ձիանը օ եմը կըյրեցին. Մօքոս պայրաղը առաւ, ճանփու վրայ էլաւ, տուեց Գարեգինի ուր. էրկնուց կարմիր, կանանչ լոս էջաւ Գարեգինին վրայ, էլող ասկերը գցին տեսան, համբուրեցին ու ըսին. — ըս ինչ զարմանք բան է: Բելդ ըսըց. — էաս լոսն օ կը տեսնըք Մօքոսի Աստուածն է. կը հաւատաքնը, գցէք կոխ: Բալ թագաւոր պաշայեց լացը. ինչ օ ստակ ունէր, հանեց, թափեց, շատ մատաղներ կըյրեց. իցցուն հազար հոգի էին, պիթունն էալ հաւատացին. հայ քրիստոնեայ դարձան, համբուրեցին, ճանփայ ընկան:

Գարեգինը ընկաւ առաջ, իցցուն հազարն էալ
էտեւ շարուան: Բելզ օ ըսող տեսաւ, ես էալ կերթմ
ըսըց, ընկան էտենուն գցին. ուրախ ուրախ խնդա-
լէն, ուրախ ուրախ դրուցելէն: Մօքոսին Աստուածը
կանչելէն. տաճար լոսը բացուած չէր, պատկերի լու-
սովը կերթն: ¹

Մօքոս, Բալ, Բելզ ու Գարեգին առջեւն, ասկերն
էալ էտենուն գցին: Հասան իլիճա գլխոր: Փանփուլբո-
նած էր քաղաքի բոլորը, բանէ խապար չունէր: Գա-
րեգինի մէարը քաղաքի մէջ շատ նեղն էր, հաց չու-
նէր, ջուր չունէր, շատ մտածեցու մէջ էր օր պըղօր
աչքը Գարեգինի յետին էր թէ եթ տի գայ հասնի:

Փանփուլ տեսաւ իլիճա գլխոր կարմիր կանանչ,
լոսն, էրկնուց բռներ էր, գետին էջեր էր, ըն գիշեր
սեւ ամպը էլեր էր, մութ էր, ճանփան չէին տեսնոր,
կանանչ կարմիր լուսովը կերթային. վախցաւ, ասկերը
գլխուն քաշեց (շուրջը հաւաքեց), զօրապետնուն մէ-
կուն ըսըց. — վե՛վ օ իրա ձիուն կիւվենմիշ (վստահիլ)
կըլլի, թող էրթայ, խապար մի առնէ:

Էրկու ձիով գցին, հաեան օ իսան (մարդ) է-
լցեր, տեսան Մանուկ տղի պաակերքը օսկի մըրադի
մի վրայ, խաչը գլխոր, թագը գլխոր, բոլոր ասկերին
լոս է տուեր, իրանք էալ պիթուն քնացած էին. տե-
սան նը վախստաննու սորսոփուկը զարկեց սիրտը,
ատմները իրար կը զինէին, գարձան խապար տուին,
ըսանկ, ըսանկ:

— Դուք հէջ մարդու մինէ խապար չառիք:

— Չէ, ըսին:

— Էրկու մարդ դահա գցէք. խապար մի բերէք,
տեսէք, ի՛նչ նշանակ է:

Էրկու մարդ, մէկը ձիով, մէկը ետեան, գցին

¹ Պատմոյս հառաջանք քաշելով ասաց — ըն վախան օ
էնոք կռապաշտ էին. ցունց տի տար էրկնուց տեղծողը իրա հը-
րաշքը, օ էաս հրաշքը չըլլիր, զօլա՛յ էր էանքան հոգի քը-
րիստոսի աւտալը, քանի օ քրիստոս մարդ կը սաղցներ, կինէ
չէին հաւատար:

էան լմանը տեսնաւ, ետեանը հանեց վրու չուխան.
լծուորի լեաթով էլաւ բարս քարի վրան, հաեաւ
էրկնուց ասղին հսապը կայ, ասկերին չկայ, հոնի մէկը
կար, հարցոց:

— Բարե քիզի, բաբա, էաս ինչ բան է:

— Աստուծու բարին, Սրգուն թագաւորի Գարե-
գինն է, տես, ահա, Մօքոսի Աստուածը առեր է Գա-
րեգինը կուգայ, իցցուն հազար մարդ էալ հետը:

Ետեան ու ձիովը հեծան, գցին Փանփուլի խա-
պար տուին, ըսանկ ըսանկ, ըսանկ: «Բալ թագաւորը
առեր կուգայ, ըսին, փախելու ճար չկայ, եա տի
էլլես փախես, եա թէսլիմ տի ըլլիս, էան լոսն օ
միզի դահա մօտենայ, տի վառէ միզի:

Փանփուլ ասկերը դէօր տեղ մի քաշեց, զօրա-
պետին հետ հեծաւ, էկաւ իլիճան, պայրադին մօտե-
ցաւ. սորսոփուկը սիրտն ընկաւ, աչօքը տեսաւ,
օ Գարեգին պայրադին տակ քնացեր էր, թուրը մէջ-
քը, թագը գլխոր պարկեր էր. էրեսը կարմիր արեւ
դարձեր, կը հազարնը լոսը բերնէն կելլր, Փանփուլին
միտքը փոխուաւ (զղջաց), ըրածին վրայ փոշովնաւ,
դողն ընկաւ սիրտը, դարձաւ գնըց:

Լուսու ասղը օ էլաւ, Գարեգին ձինը հեծաւ,
պայրադը ուսը առաւ, դէպի քաղաք շտկուաւ, Փան-
փուլ հաեաւ, էան լոսը ճաղպուաւ, կէսը էկաւ բեր-
դին տակ էջաւ, գետնէն կամար կապեց էրկինք:

Պաշայեց Փանփուլի սիրտը դողալը. — վայ ինձիս,
ըսըց, ըս ինչ բան է բռնեցի, տուն տեղ վառեցի, քա-
ղաք անցցի. Մօքոսի Աստուածը ուր էս. ինձի էալ
տի օգտես, Մօքոսի Աստուածը:

Մօքոսը առաւօտնը օ լուսցաւ, քաղքին տակ
հասաւ, Փանփուլ իր զօրապետի հետ էլաւ, Մօքոսի
դէմը էկաւ. Գարեգին Փանփուլ օ տեսաւ նը, ըսըց.
— Կիտի անասուած Փանփուլ, իրեք ամիս է բերգին
ջուրն կըյրեր, քաղաքը հաց չկար, մեռան, Մօքոսի
Աստուածը կանչեցին, դու ինչ էրեսով էկար հոսի.
ահա, Մօքոսի Աստուածն է էկեր, ի՛նչ տի անես դու:

Փանփուլի բերանը բռուաւ, լեղուն գլորուաւ:

Համբուրեց նը լեզուն, բացուաւ չկրցաւ պատասխան տար, մէկ գիուն կերթր, մէկ գիուն կուլար:

Փանփուլ քակեց կէծակէ թուրը, հանեց շնոցը օսկի խալխանը, դրեց Գարեգինի առաջ, — լայելի է քիզի, ըսըց, Գարեգին, անցիր իմ անձանքէս (ներէ) թագաւորութիւնս քիզի ըլի:

Բելը, էկաւ տեսաւ օ փանփուլ Գարեգինի առաջ ծունկ չորած է, ըսըց, — Ի՞նչուր բռնեցիր փանփուլը:

— Անցիր սունչես, ես էրեցի, դու մինէր, ըսըց:

— Ես բռնեցի, Մօքոսի Աստուածը բռնեց փանփուլը:

— Ես էալ ձեր Աստուածը կը հաւատամ, անցիր սունչես, Գարեգին, ըսըց փանփուլ:

Բալ, Բելը, Մօքոս ու Արզուն թագաւորի քուլ-թանը թոփուան, փանփուլ սուլթանի սունչը բաղշեցին, Մօքոսի Աստուածը կանչեցին:

Մօքոս Արզունի բերդին մէջ Մանուկ տղան քարողեց, տեսաւ օ էրկնուց լոսը էջեր, կամար է կապեր, Մօքոսին էրած էկաւ ինձի մատուռ շինէ, Մօքոս առաւօտնը նախ ըրըց, Մէտրնը ըսըց — քար չկայ: — Քարը իմ մինէ, ըսըց փանփուլ: Գցին ամեն մի քար շալկեց բերց, մատուռը լոսը էջած տեղը շինեցին, պատկերը խնկով մոմով տարին գրին մատուռի մէջ:

2.

Փանփուլ կը դառնայ Ս. Տիկին համբուրելու:

Ի դառնային, Բալ՝ մենծերնինէր, ըսըց, — վե՛վ տ'էրթոյ, վե՛վ տի մը:

— Մօքոս գիտէ, ըսըց Բելը:

— Խօսըր փանփուլի քովը կը-

թմի ըսըց Մօքոս:

— Ես իմ խօսըր անցոցի Մօքոսին, ըսըց փանփուլ, թագաւորութիւնս էալ տուեցի Գարեգինին:

0 թագաւորութիւնդ անցոցիր, քովս տի մնըս:

— Կերթմ՝ Սուր Տիկին կը համբուրիմ, անտա ագ-պայովս դառնամ կուգամ:

Փանփուլ ու Մօքոս ընկան ճանփայ, իրեք աւուր հասան Դերձանու Մամախաթուն, ընցան Դժխուն Հեղինայի կարմնջէն, Սե ջրի քնարը բռնելով էրկու օրուն էալ հասան Էզկայ քաղաքը Էզիրկեան:

Ժողովուրդը հոնի օ լսեցին փանփուլ ու Մօքոս էկած է, օրօրոցի տղան էալ չկայնաւ, էկաւ — տեսնըմ:

1 Կարնոյ և Երիզայի միջափայն է, ուր ի վաղուց շինութիւնք կան, այժմ՝ զօրանոց է, Դերձանու ջրի վերայ շինուած. այս ջուրն երկու ժամ խոնար Սե ջրին կը խառնուի, ուր կայ կամուրջ մի, Մամախաթունայ կամուրջն, շատերն Դժխոյն Հեղինէի շինած կամուրջն է կասեն:

լսեց, Մօքոս ինդուր մարդ է Ձինաքեարի զընտընէն խլըսաւ, փանփուլ ի նդուր կնիկ մի է, օ տղամարդու լմանը պիթուեն աշխարք տակնու վրայ ըրեց: ¹

Էզկայ քաղաքէն ճանփայ էլան, Ժողովուրդ թուփուեր էկեր էին թամաշա. մայրու խոշոր ճանփինին բռնած էին, անցնելու ճար չկար, էրկու օր գցին հասան Քեամ թագաւորի քաղաքը Քեմախ (Սնի ամրոց): ²

Քեամ հաեաւ օ պիթուեն աշխարքնէ դուս թափեր, վախցաւ, փանփուլի ու Մօքոսի առաջը գնաց, զօնախ կանչեց, օ պատիւ ինէ, Մօքոս ընցաւ, չընդունեց, ինչու օ Քեամ կռապաշտ էր.—ընոր հացը ուտել հարամ է, ըսեց:

Փանփուլ ու Մօքոս Քեմախու քշեցին. մի նեղ տեղ հասան, հոնի պարկան, ընկայ եալ էկան լիճքը, ընկայ էալ ընցան, գցին Զմարա, մտան Զինաքեարի սարայը, գիշերը պարկան. առաւօտը նոր լոսը բացուած էր, բռնեց Մօքոս փանփուլի ձեռքը, տարաւ գէալուն տունը ու զընտանը սալոցոց, ըսեց.— փանփուլ. իմ Աստուածը իզիս ըսկայ ազատեց:

Փանփուլ պիրտէն պիրէ վրայ էկաւ, բռնեց Մօքոսի ձեռքը, գցին քարին տակ, ցունց տուեց մի ապուհանթ ջուր, օ խըյար ձգեն, կը ճաթի:

— Մօքոս բաբա. ըսեց. ըս ջուրը ես խմեցի. վրաս թմրութիւն մի ընկաւ, ես ի զիս չիմգիտեցի, ախլամիշ էլայ օր չորս դիս էալ ասկերը կըյրեր էր:

— Դու մի խմելուն օր թմարուեր իս, ըսեց Մօքոս, էադ ջուրը Զինաքեար կապեր էր զընտանը, գէ գօ-

¹ Մինաս այս հատուածը պատմած է ծննդեան օրը, օրինակ կը բերեր ասելով թէ «մեր օ ամեն տարի խաչը ջուրը նետելը տեսած իք, կինէ կը թոփիք զխուն հա դէս, հա դէն կը վազիք օ տեսնըք. էնոր օ տեսած չէին, գահա հաւեսով կը թոփէին օ բան տեսնէին»:

² Երիզայէն մինչև Քեմախ Եփրատի (Սև ջուր) ալ ամիս ի վայր 2 օրուան ճանապարհ է ի հարաւ. Քեմախու կամուրջն օր անցար ձախ կողմի վերայ մինչև շուկայն բարձր ժայռեր են, որոց մէջ այրեր կան. Քեմախէն ի խոնար 6 ժամ յարեմուտս գետի ձախ ափէն պիտի գնանք:

տիս տիլ էր, եօթը տարի մնացի թմարմուն. վրուս միսը խլըսաւ, օսկորնիս մաշաւ, աչիցս լոսը գնաց. օտացս ըզընգուրնին թափաւ. Մանուկ տղան Մուզուրայ ջրի կաթոտ աղբրին մէջ սաղցոց իզիս:

— փանփուլ տեսաւ, սիրտը փլաւ, կուլայ:

— Մօքոս բաբա, ըսեց, դու քարէն, էրկըթէն մարդ էս օ դայրեր ես (դիմացեր) էաս զնտընի մէջ, իրաւքու Աստուածը մենծ է, կը հաւատամ կը հաւատամ:

Գցին սարայը, պօռին փշուաւ, հացը տարտղնաւ, էլան ընկան ճանփայ, հասան փինկեանայ կարմունջը. կարմունջը օ ընցան, էկան Սոսեկ, հոսի պաղ ջուրը խմեցին, հոգեհանգչ էրին. մէկ մէկ չպոխ քաշեցին. Շատ խորուն ձէօր է Սօսեկու ձէօրը:

Հոնի փանփուլի բերդը տեսան:

Մօքոս վացուաւ, իրա իրա բան մի մտածեց, թեւերը սոսթեց, տլերը նետեց, աղբրի աղը բացեց, քարերը եաները շարեց, մի քար էալ վրան դրեց, քովի չախույով օ վրու քարը շատ կակուզ էր, փորեց, խաչ քար շինեց:

— Խագ ինչ է, կինիս, ըսեց փանփուլ:

— Սուլթան, անուն կը դնիմ աղբրին, ըսեց Մօքոս. Սուլթանը էկաւ հաեաւ, ըսեց.— Մէմի ըսդին է քաշած, մէմի ընդին:

— Ըս խաչ է, անունը կը դնիք խաչ աղբրի, ըսեց Մօքոս:

Փանփուլ ըսեց, ձիով մի էրթայ. օ աղջիկս իմաց ըլլի, միզի կը տեսնեն, սիրտերը կը ճաթի:

Մէկը խաչ աղբրի ձինը հեծաւ, էջաւ աւազը. ձինը թողեց, էկաւ էլաւ բերդը. մուժտէ տուեց փանփուլի Մարգրիտ աղջկան. իրենք էալ էտուհուն էկան էլան Սրճուայ բերդը. ¹ Առաւօտը էլան Տէլիք դաշը, ընկայ էալ ջարխափան, վզէին աղբրը, փանփուլ Տէմիր խափուն բացեց, մէկ մէկ ընցան:

¹ Փանփուլի բերդը Անայ 2 ժամ հիւսիս, ուր էր Փանփուլի աղջիկը, որուն կասեն Տէլիք տաշին բերդը, սա ջրի ձախ ափէն 2 ժամ հեռի, որոյ ստորոտն Հայ Հոռոմներու երկու գիւղեր կան. Շրջուն հայ գիւղն Էս հիւսիսային ստորոտն է:

Փանփուլ առաւ իրա ագապայր ու Մարգրիտ աղ-
ջիկը, ընկան գցին, Շնկայու կարմուռնը¹ ընցան, գցին
Հասան Սուբ Տիկին, համբուրեցին, մատաղ կը յրեցին.
իրեք օր հոտի մնացին:

Մօքոս մնաց իրա տեղը. Փանփուլ իրա ագապ-
այրը, մալ ու խազինայովը. առաւ իրա մէկ աղջիկը,
գնաց հասաւ էրզիւրումի իրիճան (Չերմուկի) Բալ, Բեղդ
ու Գարեգին գցին գէսը փառքով բերին, էջոցին:

Մօքոս մնաց Ս. Տիկին, Մօքոս էնոց քարոզ կու-
տար, աղօթք կինէր էնոց համար օ պիթուն զառնան
Մանուկ տղին հաւատան:

Ուռեկու² Թորիկ էշխան:

Ուռեկու Թորիկ իշխան Բալ Թագաւորի Նուկեկ
տղին վարժապետն էր, Բալ Թագաւորի սուլթանը
առաւ մի օր իրա տղան, գնաց իշխանին քով օ էլլն
էրթն Սուրբ Տիկին ուխտ ու Մօքոսն էալ տեսան:
Ուռեկու բէրդը մնացին մի ամիս զտրբ: Նուկեկը
ըսաց վարժապետին. — Ասեն բան սորուրցուցիր ինձի,
կէյիկան ալ՞ (այժեամի որս) էրթալը չտորուրցուցիր,
ամեն օր կէրթալ, ինձիս օր մի հետգ չես տանիր:

— Տեղը կապան է, (անանցանելի ժայռեր), վէար-
դին Մուրատ գետնէ, օլրտած տեղդ չէ:

1 Ճանապարհին վերայ կայ Աշուքքայա աղբիւրն ուստի
երկու ժամ է Շնկայի կամուրջը. ուստի գետի ձախ կողմն անց-
նելով գէպի յարեւս ուղղուած են, որով հեռացան գետէն,
Բազարոն հասան, Շնկայու մինչև Բազարոն 8 ժամ է, Բազա-
րոն է 2 մշկածակու շուրը պիտի անցնիս, ուստի Դատրուէճ, աստի
ևս Սուրբ Տիկին:

2 Ուռեկ երկուք է վերին և ներքին, ներքին Ուռեկը
ջրի աջ կողմի վերայ է, ունի բարձր բերդ մի, որ մի կողմէ
Ճանապարհ կը բարձրանայ վերան, երկու կողմն ձորեր կան,
որք բերդի շուրջն պատած են. և կը զգիացուցած. հողը գեղին
է, սորա շուրջն անտառապատ լեռներ են. խոզկաղնի (փա-
լուտ) փայտն առատ է Սև լեռն . .

3. Այժեամի որսն խիստ դժուարին է, հարիւրէն մի օր-
սորդ հազիւ կը յաջողի որսալու, կասէ Մինաս:

— Չէ՞, դու քանը զընձիս սարերը կելլս, կապան-
ները կօլորտիս: Առաւօտնը էլան գցին:

Իշխանը ըսաց Նուկեկին. — Դու էաս քարին տակ
կը նստիս, ես կելլմ լեռան գլոխը. կէյիկան առաջ
կը կը յրիմ, էնօք օ ինձիս տեսան, կուգան քու վրայ,
(կողմ) կէջնան ջուր խմիլը. օխիգ (նետ) լարը լաւ
կը ժրեցնես. էրկան լաւ շիշ մի կը զինիս օխիգ բե-
րանը, հըմն օր էկան, քեզ ընցան, վեր մին օ աղ-
ջիկը էրկան է, կը նէտես, էնոր կը զինիս:

— Դու գնա, մենծը պզտիկը իմ՝ բաննէ, ըսաց:

Մի չպող լեցոց, չախմախը զարկեց. խաւը դրեց
վրան, մի նեֆես քաշեց, էան խտրը հաեաւ, վերէն
վէար վրուն քար թափաւ, չպողը դրեց գետինը,
մենծ կէյիկ մի օ տղան տեսաւ, վրուն ինքի զինք նե-
սեց ջուրը. կէօզիւնէ տէօնտիւկիւմ Նուկեկ, օխը
չնետեց, հաեաւ օ աղջրուրնին սիրուն է, մեղք է,
ըսաց, վազեց էտեռն աղջիրը բռնեց, ինքն էալ հետը
ընկաւ ջրին օլորը. ընկած տեղը կօլրցնէր, կը պլտրցնէր
ջուրը, իրեք հեղ պլտրցոց ու կոխեց զայնախը, կորան:

Սուլթանը բերդի վրուն տիւպինը աչիլը դրած
կը հայիր, տեսաւ օ Նուկեկը ու կէյիկը մէկէ մի աչիլը
էրեւաց, կորաւ. հոտի ճնչեց, էլաւ բորիկ վազեց
գէպի Մուրատ գետը, հասաւ կապանին, տեսաւ ճանփայ
չկայ, մէկ դին Մուրատն է, մէկ դին կարմիր կապան
քար, պաշլայեց գլխուն մագերը քաղիլը. ծընկուր-
նուն զարնիլը. ճնչիլը — հասէք Նուկեկաս, հասէք
իմտատ Նուկեկաս, ես չեմ կրնրը իմտատ հասնիր,
աչքս մթնտեց, սիրտս կը գողայ, ծընկուրներս կոյ-
րաւ, թեւերս թուլցաւ, վե՛մ օ Մանուկ տղան կուգէ,
Նուկեկաս իմտատ հասնի:

Սուլթանը հաեաւ օ Նուկեկ գնաց կորաւ. պաշ-
լայեց Մուրատը անիծիլը:

— Այս արըներես Մուրատ, տարին հազար մարդ
հէմի կուտես, հէմի կը պանես:

Դու իմ Նուկեկս տի տանէիր, ախ, ծընկուրնե-
րաւ:

Սիրտս կը գողայ, աչուրնուտ արին կը վազէ.

Ան Մանուկ տղան էաս քարը լնայ վրադ.
Ինձիս բռնեցէք, Մուրատ Նուկեկս կերաւ-
Չեմ գիատէր, վեր մի անատակ կէօլը տարաւ,
Ճանաւարնուն քովը Նուկեկս պէնտ քրքց, թողեց,
Հասէք Մօքոսին, օ էրթայ լոխման հեքիմին,
Օ հայիլ տայ գր գնըց մնըց Նուկեկս,
Արըներես Մուրատը վեր մի կօլը թողեց Նուկեկս,
Կը խնդրուիմ Մանուկ տղին, օր գայ հասնի Նու-
կեկաս, քիզի չորցնէ, ցամբէցնէ:

Գալող էրթողը վրուգ գիմաց անցնէ:

Ան Մուրատ, Նուկեկաս աչքը չամիչ էր.
Ընթուրնին թուխ, էրեսը կարմիր վարդ էր, արդնին սե-
տեֆ էր.

Մուրատ Մուրք Տիկինայ բերնօք անիծուխ,

Մուրատ, Մանուկ աղի բերնօք անիծուխ.

Մուրատ, Մօքոսի բերնօք անիծուխ:

Մանուկ տղան կատարեց սուլթանի խնդիրքը.
Գեղին քարերը թափուան արըներես Մուրատի վրայ.
Ճանփայ բացուաւ, սուլթանը անցաւ, ըսըց:

— Կը հաւատամ Մանուկ տղայ, կը հաւատամ, դուն
օ ըս քարերը բեցօցիր. Նուկեկս եալ տի հանես: Սուլ-
թան հաեաւ օ Նուկեկը ու Կէյիկը ջրի օրթալախն
չուլամիշ էդիր էին, Նուկեկ Կէյիկան աղջրուրնուն
բռնած է դահա ժիր, ջուրը բերուրնին գցեր էր կը
պճլտային (ցնցուէին) չէին մեռած, ձեռքը Կէյիկան
աղջրվրնուն բացեց, սուլթան օ Նուկեկը տեսաւ,
հոգու կըսկըծուն լաթերով մոաւ ջուրը, գէ ծռնկը
էլաւ ջուրը բռնեց տղին ձեռաց, քաշեց, ձեռքը չեր
կրնր բանար, աղջիրը վրուն հաներ, ըսըց:

Սէապէ, որգեակ, աղջիրը, էդի Կէյիկան այ նէր.

էդի Կէյիկան այնէր օ մնացիր Մուրատին կօլը,

Գիզի վեմ ըսըց, Կէյիկան ալը էրթաւ,

Միամիտ Կէյիկը օխով զինիս պանիս:

Թորիկ իշխանը հասաւ բռնեց հանեց դուս, բերց
ծառնիվէար կախեց, չաաղցաւ, նետեցին իշխանի ձիուն
վրայ, պարկել ժամուն հասցին Մօքոսին, Մօքոս
հաեաւ սուլթանի կըսկծուն հաեաւ էրկինքը, Նուկեկ

սաղցաւ. էլաւ նստաւ, ըսըց.

— Ճերմակ մօրուքով մի ֆարֆուրի ֆինճանով ին-
ձիս գինի խմոց, էլայ նստայ:

Սաղցաւ, ետ տի դառնային վերէն, Նուկեկ,
ըսըց. — օխս հոնի չիմ թողիմ, ընկա տէրթմ:

Գցին հասան Կէյիկան տեղը, Նուկեկի շինած
մեթերիսը դահա կեցեր էր հոնի, ըսըց:

— Մէարիկ, կը հայիք, ինդուր օ մաղղալը շինե-
րիմ, դահա կեցմուն է, հաեայ օր հինգ հատ Կէյիկ
հոնի քարին վրայ կայնուկ ին, օխը ալիս առի օր գե-
նէի, տեսայ մի տղայ, մի աղկէկ աղջիկ, մի էալ հարս,
մի պառապ, մի հալիւոր, մօրուքը թա գօտին, օ աչի-
չըս վէար կառնէի. էան լման կինէ Կէյիկ կը տես-
նէի, ալլա ալիս կը դնէի օ դինիմ, ալլա էան լման
մարդ կը տեսնէի, վախցայ վէար գրի օխս, իմաց էղայ.
օ էսօք աղպէթ (անուոր ընտանիք) են, չգարիկ, հեմալ
հաեայ, գլխուս վրուն մի փոթորկի լման բան ընցաւ,
հաեա մենծ կիլիկ մի աղջրուրնուն բռնեցի:

Գարեգին կամոսմանայ փանփուլի աղջկայ հետ:

Ընցաւ մէկ տարի, աշխար խաղաղութին էր, Գա-
րեգին փանփուլի Մարգրիտ աղջկան հաւանաւ. թուլթ
գրեց, հարկը ձիով ճանփեց Մօքոսին, «Գարեգինը
տի կարգուի, նշան տուած առած է, Մօքոս բաբա,
թեզ էլլա, գաս, կարգիս, օծիս:»

Մօքոս հարիւր ձիովը թոփեց Սուր Տիկին, ըսըց:

— Մաիկ րրէք ժողովուրդներ, երիտասարդներ,
Բաղդատ ծնայ, մէարս, պապս մեռաւ, որք մնացի,
Ղարակէօզ սուլթանի կաթը ծծեցի, մենցայ. տաս-
ուերկու տարեկան Բաղդատու էլայ, տասուիրեքին
խողաղաճի հիմը ձգեցի, պաղ աղբիւր փորցի. հա-
նեցի, տարիս գնըց քսանին Չէչել չերքեզին քարը
փորեցի, կուտ ու կերակուր էնոց կերուցի, էռսու-
նին լամբայ քարէ քաղաքը փորեցի. Բերդըկու բեր-
դը շինեցի, պաղ աղբիւր հանեցի: Տարիս քառսու-
նին հասաւ. խելքս անտա նոր գլոխ էկաւ. անմա-

Հական ջուրը հանեցի, Սուբ Տիկինայ մատուռը շինեցի. տարիս հասաւ իցցունին, Սուբ Տիկին կայնեցուցի. թագաւորնուն մէջ Մանուկ տղան քարոզեցի, վացցունին Զինաքեարի զնտանը փորեցի, գէալուն տունը շինեցի: Տարիս գնրց սէքսենին, Զինաքեար կաղտաւ, խափելով տարաւ ինձիս գէալուն տունը նետեց. հանեց զնտանը ձգեց, տարիս գնրց տոխսանը, զնտնէն էլայ, խօստայու լեառը էջայ, Մուզուրայ կաթոտ ակը լողացայ, քառսուն Մանուկները տեսայ, Դանիէլ ճգնաւորի հետ զրուցեցի. Զեչել չերքեղին գանգատը լսեցի, Բռինչը օրթնեցի, սուլթանը բերդէն աղատեցի: Տարիս գնրց հարիր քսանը, Լամբբայ մենձ կռիւր էղաւ, Զինաքեար զարկուաւ մեռաւ, տարիս հարիր էռսունը հասաւ, Մեզկերտու բերդը խաբապ դարձաւ, տարիս հարիր քառսունը հասաւ, Փանփուկ կռուի բռնուաւ, տարիս գնրց հարիր իցցունը Գարեգինը էկաւ. Փանփուկ քրիստոնէական դարձաւ, աշխար խաղաղութին ընկաւ: Տարիս գնրց հարիր վացցունը, ականջուրնիս կռուաւ, աչուրնիս պսացաւ, արդընիս թուլցաւ: Հաւատացէք Մանուկ տղին, օր աշխարք խաղաղութին ընկաւ, ըռահաթաւ:

Մօքոս թուղթ մի ճամբեց թագաւորնուն, թուղթ մէալ Բառսուն մանկան, ըսրց. — «Աշխարք խաղաղ է, էալ Կէօկեռիկայ լեառան վրուն էջէք. պիթուն աշխարք կը հաւատան Մանուկ տղին. էկէք օ տի էրթք Գարեգինը կարգիք, օծիք, թախտը նստեցնիք:»

Թոփեցան Սուբ Տիկին, էլան գցին, հասան Խիճա Ջերմուկին, խապար գնրց Գարեգինին օ էկած է Մօքոս ու թագաւորնին, խոնչա պէզաթմիշ էրին, գցին առջենին, սեղանը գրեցին ճանփու վրայ, գալողին տուին, գալողին տուին, գալողն էալ օ կերաւ ու խմեց. — «Խայիրլի ըլլի Աստուած չամցնէ», ըսրց:

Մօքոս ու Բառսուն մանուկ հոտի ձեռուանը բացին. — «Աստուած, ըսին. ինչ օրու էաք, ինչ օրու հասաք. գէալնու գառը մէկ տեղ կարծուին, փառք քեզ, Աստուած.»

Էլան ընկայ, հայով հույով գցին Էրզիւրում հա-

սան, մտան Մօքոսի շինած մատուռը, համբուրեցին, վառեցին մոմերը, ծխեցին անուշ խունկերը, գցին իրանց տեղը:

Հարսնիքը պաշլայեցին, Մօքոս ըսրց, — Գցէք, բերէք Փանփուկ սուլթանը, 0ր գայ գովէ թագաւոր Գարեգինը, Գցէք, բերէք Պէնկիպօզը Պէնկիպօզը, 0ր հեծնայ թագաւոր Գարեգինը, Գցէք բերէք սուլթանի կէծակէ թուրը, 0ր մէջքը կապէ թագաւոր Գարեգինը, Գցէք բերէք թագաւորական քուրսին, 0ր վրան նստի թագաւոր Գարեգինը: Գցէք, բերէք արպըշմէ բճերը. օսկի կօշիկը, թէփէն օսկի գզակը, օսկի քեմերը Էլն...:

Փանփուկ Պէնկիպօզը, կէծակէ թուրը, օսկի զալխանը, լալով բերց տուեց Գարեգինին, Մօքոս իմաց էղաւ օ դահա աշխրքէն սիրտը կըյրած չէ, ըսրց. — «Աշխրքէն, աշխրքէն, Փանփուկ, ձեռադ կը քաշես, ըսկուց դէն Մանուկ տղին խունկ ու մոմ կը վառես:»

Փանփուկ սուլթան գնրց բերց. ինչ օ թանկագին ակունք ունէր, տուեց Բառսուն մանկանց, օ թագաւորի կուսնիվէար շարեցին չորս խող (կարգ) ու կախեցին:

Թագաւորը օտացը դէ գլխը զարդարեցին, մնրց թագը. Մօքոս պաշլայեց ըսիլ:

— Էկէք, Մանուկ տղի առաջ մայրու խոշոր,

0 թագը իջեցնէ մեր թագաւոր Գարեգինին:

Յողովուրդը մայր ու խոշոր ձեռուանը բացին, գէպի Մանուկ տղան կը հայէին, տեսան օ Մանուկ տղան ինք իր թագը գրեց Գարեգինի գլխը:

Բերին Գարեգինը կարգեցին, նստաւ թախտին վրան, աշխարք խաղաղութին էղաւ. գէալն ու գառը մէկ տեղ կարծուէր, Արտուճ թագաւորին լման թագաւոր էղաւ Գարեգին:

Բառսուն Մանուկ պաշլայեցին երգ ըսիլ:

— Ասղը պայգար մեր թագաւորին,

Սակի խաչը պայզար մեր թագաւորին,
Թուրը կը յորուկ մեր թագաւորին.
Աշխարքի տէրը մեր թագաւորին:
Կէճակէ թուրը մէջքը կապմուն մեր թագաւորին,
Սակի զալխանը կուրսը կախմուն մեր թագաւորին,
Թագը գլուխը, թաճը գլուխը մեր թագաւորը,
Խաչը գլուխը, թախարը նստած մեր թագաւորը:
Հարսնիքը վերջացաւ, էլան օ պիթուն իրանց
տեղանը աի էրթային, Գարեգինի մէարը Մարալ սուլ-
թան ըսըց. — Մօքոս բաբա, մեր թագաւորը օրթնէ:
— Ձեր թագաւորը Աստուած օրթնեց, ըսըց Մօքոս,
Մանուկ տղան խաչը ձեռքը օծեց ու գովեց, իրա
ձեռք թագը գլուխը դրեց, թող Աստուած շնորհա-
ւոր ինէ, խաղաղ թագաւոր ըլլի:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

ԽԱԼԱՆԴԱՐ

Ըստ Մինասի Խալանտար անուն թուրքերէն երգեր ունեցող Հէքիաթն, որ սիրահարական բաւական ընդարձակ վէպ մի է. որը Մօքոսի շարունակութիւնն է և արդէն այն էր առիթ տուած Մօքոսն պատմելու, չգիտեմ ուղղակի կապ ունի՞ Մօքոսի հետ թէ Մինաս յարմարցուցած է մի այլ Խալանտարի հետ, Խալանտարի համառօտութիւնը այս տեղ կը ներկայացնեմ: 1

— Մօքոս Խալանտարն Թլա բերդէն ազատելով՝ կը յանձնէ Լճբայ Բարունակ իշխանին, նա ևս ուսման կտայ, սա ուսման մէջ շատ յաջող լինելով՝ ընկերներն սորա վերան կը նախանձեն. քանի անգամ գետը խեղդել և սպաննել կը փորձեն, մի օր ևս ուռկան կառնեն ձուկ որսալու, ուտել խմելու և զբօսնելու պատրուակաւ Սանախսուայ գետը կը տանեն, ուր սորա ընկերները նախ ջուրը կը ձգեն, ապա ծառին կը կապեն՝ սաստիկ կը գանեն, իբրև մեռած թռչ կտան. վարժապետն կորոնէ, աշակերտներուն հարց ու փորձ կանէ, նոքա կուրանան. Ագա րագցի երկտասարդի օգնութեամբ կը գտնէ նախ հազուստներն, որ այրած էին՝ ապա զինք տուն կը տանէ, կը դարմանէ. — «Զինաքեար զալուժ է, ժողովուրդը զուլում է, ես թագաւոր էի չինդացի, հիմի աի ինդամ» կասէ Խալանտար, այս երկիրն չեմ կարող մնալ. կը մեկնի վարժապետի հետ, կանցնի ջրի այն կողմ Սերկէիլ Մատօ իշխանի տունը, սորա կինը Մարան րունաւոր էր, այն տեղ ևս չէ կարողացած մնալ երկար. առանձին ճանապարհ ընկաւ, հասաւ Դերձանու Մեղիքեն գիւղն, գիւղեր էր, ցորենի թեղի վերայ պառկաւ, անթութեանէ քունը չտարաւ, ելաւ աշխատեցաւ, ահագին թեղն հոսեց, թեղի տէրն Ասլան աղան եկաւ տեսաւ, շատ ուրախացաւ. Խալանտարը մշակ բռնեց, Խալանտար միտք չունէր մնալու, հաց ուզեց, Ասլան աղայի աղջիկ Սեվլինազ հաց կը բերէ, Խալանտար նմա կը սիրահարի, կը մնայ, Ասլան աղան մի օր տունը կը յանձնէ Խալանտարին, Կարին կերթայ իւր վաճառականի հետ հաշիւը մաքրելու, Ասլան աղայի կինը Խուճարկեօզ կը տեսնէ Խալանտար և Սեվլինազ սիրահարած են, դրացիներն կը կանչէ, նշան կը դնէ:

1 Խալանտար Մինասի ընդառնով զրի առած եմ, թուրքերէն երգերն եւս զրի առած՝ հանդէպն հայերէն թարգմանութիւնն արած եմ. հակառակ իմ ցանկութեան չկարողացայ այս տեղ ներկայացնել տեղւոյ սղութեան առթիւ:

Աղան աղան տուն կը դառնայ, վաճառականն ևս այլուր գնալու վերայ լինելով՝ այս տունը իջեանեցաւ, տեսաւ Սեփիւնազ, իւր տղայի համար ուզեց, Ասլան աղան խօսք տուեց, լսեց Խալանտար, միօր արտի մէջ եօթ խոփ կոտրեց տուն դառնալու պատրուակաւ, Ասլան աղան գանելով կը հեռացնէ Խալանտարը, Խալանտար անձրեկ ու ձեան ներքեւ կը մերձեցայ Սեփիւնազի լուսամուտին, երգով կը յայտնէ իւր վիճակն. վաճառականն ու Ասլան աղան դուրս կելլան, կիմանան որ սիրահարներ են սորա, Ասլան աղան սաստիկ կը գանէ Խալանտարը, որ այլ ևս իւր գոռն չմերձեցնալու օպատնալիք կը կարգայ. Խալանտար կը մեկնի Երիզայ, ուր խնդիր կուգէ տալ փաշային, գրողներն դրամ կը պահանջեն, դրամ չունէր, երգով իւր վիճակն կը յայտնէ, չեն զթար, փաշային կը գիմէ, նա ևս չգթար, կերթայ Վարին նահանգապետին, ուր ևս խնդիր գրելու համար իրենց երկու մատը շարժելով դրամ կը պահանջեն. Խալանտար այս տեղ նաև երգով իւր վիճակ կը յայտնէ, նոքա ևս չեն զթար. ապա կը մերձեցայ վալիի դռան, երգով իւր վիճակը կը յայտնէ, փաշան կզգածուի, մահապարտից բանգէն կը կանչէ Թանդրիթանիմազը (Աստուած չճանաչող), կազատէ, Ասլան աղայի գատաստանը նմա կը յանձնէ, նա Խալանտարի հետ կը գնայ, նոյն ժամանակ Ասլան աղան ու վաճառականը հարսանիք կանէին, երբ լսեցին Թանդրիթանիմազը եկած է, դռները գոցեցին, Թաղրիթանիմազը մի կիւրզ դարկեց կոտրեց դուռն, մտան ներս, հարսանիքն շարունակեցին Խալանտարի համար, Ասլան աղան ու պազրկեանը Թանդրիթանիմազի խշտեկի տակ սկսան դրամ գնել, այնպէս որ Թանդրիթանիմազը մի արշուռ բարձրացաւ, Խալանտար զգաց, գնաց Սեփիւնազի լուսամուտի առաջ երգով եղածն յայտնեց, Սեփիւնազ ևս երգով յայտնեց թէ ինք ուր և լինի, ինչ վիճակի մէջ ևս գանուի, միայն Խալանտարի կը պատկանի, վաճառականն Թանդրիթանիմազը դուրս հանեց որ լսէ թէ Խալանտար իւր վերայ վատ բառերով կերգէ, — կաշառք առած է կասէ, սակայն Թանդրիթանիմազը կզգածուի Խալանտարի երգերից, Սեփիւնազը կը պսակէ Խալանտարի հետ:

Գրքիս մէջ գտնուած յատուկ անուանց ցուցակն այլեւնական կարգով որ իբրեւ տեղագրութիւն կը ծանօթացնէ Տէրսիմի եւ որոյ շուրջն պատած երկիրներու աշխարհագրական դիրքի հետ:

Ազրակ. — Երկու Ազարակ գիւղեր, որոյ մէջ Երեզայի հանդէպն գտնուած գիւղէ 1 ժամ յարեւել, Սեւ ջրի ծախ արեւել 1, ժամ հեռի, երկրորդն Խօստայ լեռան արեւելեան հարան, որ Սուրբ Թորոսի Ազարակ կասուի:

Աղսու. — Փոքր ջուր որ Խոզաթէն կգայ՝ ճօղ օվայի միջից կանցի. խոնարի Բերդկու մօտէն կիջնայ Խարնմա կամուրջի շերքիւ Դուրատի կը խառնուի: Այս ջրի վերան է Ցաղման գիւղն:

Աղուշախ. — Ակնայ հարան է 1/2 ժամ, որոյ ծանապարհին վերայ է Արեգի գիւղն. որոյ մօտ է Ջերազ:

Ապտօնի. — Բալուայ (Եփրատ) ու Մուզուրայ ջրի խառնուած վայրն, ջրի աջ կողմն կայ Ապտօնի գիւղն, գիւղի առաջն լաստ կը բանի, որոյ հանդէպն է Քիրդ Նիւմիլից գիւղն:

Ատառնի. — Իսկել է, լաստ կը բանի. աստի Խարքերը քաղաքը 4 ժամ է:

Արաք կեչուտի. — Փերին ջրի վերայ. Փերինայ ի Մուզուր խառնուրդէն 5 ժամ քարծր. ուր ջրի աջ կողմն կայ փոքրիկ բերդաւոր Դուլախսզ Թիւն. ուր է նաև Տօնիկ իշխանի բերդն, սորա առաջն է Արաք կեչուտի անցքն. ջրի մէջ, աստի կանցքն Դայաշնայ դէօրի, (10 հայ գիւղեր) քնակիչներ Բալու գնալու համար. որ 10 ժամ հեռաւորութիւն ունի:

Արշնու մատէն. — Կոմիլիկայ ծովուն ետեւ, ուր պղնձի հանք կայ:

Միւրտան. — Զմարայի հիւսիս 2 1/2 ժամ, երկու Արմուտներ կան, մին 500 տուն, իսկ միւսն 500 տուն հայ են:

Բալ, Բալու. Մուրատի եւ Փերինայ ջրի միջավայրն, երկուքն ևս 5ակն ժամ հեռի:

Բաղնիք. — Փերինայ ջրի եզրն, Փերին գիւղէ 1/2 ժամ հեռի:

Բաղին. — Լամբայ 1 ժամ քարծր. հին քաղաքավայր, հանքային ջերմուկներ ունի, մտնողը կառողջանայ, հրաշալի է սորա աւազանը, երախայ մտնի մէջն, ջուրը վիզը կելլայ, մարդ մտնայ՝ նոյսպէս վիզն կը քարծրանայ ըստ Մինասի:

Բաշաղակ. — Խալաճուիկայ եւ Մրգանայ միջավայրն գիւղ մի է:

Բատունայ օվան. — Մուզուրայ եւ Փերինայ ջրի միջավայրն, ունի հայ գիւղերն. Բաղին. Մաստան, Լամբ. Չորակ, Դայաշին, Դուլախսզ Թիւն, Քիրքերն, Հայվալի, Մրգէն, Խուշին, Ուրծ:

Բարունակ. — Լծրայ իշխանն էր որ որդեգիր առաւ Խալանտարին: Բերդակ. — Մուրատի աջ կողմն ջրի վրայ, մի ժամ որոյ յարեւել Թիւն, մի ժամ արեւելս հիւսիս Մ. Տիւրին:

Զիմարայ. — Հայ գիւղ է Ակնայ 5 ժամ հիւսիս. ուր եղած է Զիմարեար: Զիմարեար. — Վէպիս մէջ պատմուած բռնաւոր Թագաւոր է:

Էրկան. — Բերդկու արեւմտեան հիւսիս 5 ժամ. որոյ մօտ Ցաղման, Վայնան, Զմալի, այս գիւղն շատ նշանաւոր եկեղեցի մի կայ:

Էփրատ. — Սկնցիք Սեւ ջրին Էփրատ կասն. իսկ շրջակայ ժողովուրդը Ակնայ ջուր: իսկ Զարսանճագու կողմն ևս Մուրատին Բալուայ ջուր կասն:

Թիւ. — Բերդկու Թիւն, Բերդակէն մի ժամ յարեւել, ջրի վրայ, հայի գիւղ 100 տուն, լաստավար են, ջուրի վայր Մալաթիա են. վայրեր կերթան:

Թողիկ. — Մինամ Թագաւորի տղան, որ Սեւայ քաղաքը կը բնակէր:

Խամայիցիք. — Գիւղս է հայրենիք վէպս պատմող Մինաս քաղաքին, որ է Մեգկերտէ 5 ժամ հարաւ, մի ժամ Փերինայ արեւմուտք եւ Մուզուրայ ջրի ծախ կողմն, ջրէն 1/2 ժամ հեռի:

Լամբ. — 1 ժամ յարեւելս Մեգկերտէն, Փերինայ եւ Մուզուրայ ջրերու միջավայրն, արեւի Փերինայ ջրի մօտ, որոյ քաղաքն Բալու. ուստի 6 ժամ ի հիւսիս է Լամբը:

Լիծք. — Խօստայ լեռան արեւմտեան ստորոտն Ակնի ջրի ծախ կողմն ջրէն մի ժամ քարծր. Լծրայ մի ժամ հարաւ Մ. Քրկիւ վարը կայ. նշանաւոր հայ գիւղ է:

Լոս աղբիւր. — Խամայիցիք եւ Փերինայ գիւղերու միջավայրն ուխտատեղի է. ուր կայ հին աներակներ մի քարծրավանդակի վերայ այս:

դարի վերան գտնուած է հողի մէջ հնութիւններ, ոսկի, կարաս կծուծ, կաւէ ամաններ—Խոզաղաճի սահմանի մէջ է դարս:

Լորտուն.—Ջիմարայի յարեւելս 2 ժամ, սորա հանդէպն Փինկան, որ ջրի ծանն, կարմիր գլոխներու գիւղ է:

Խալաճուն.—Մօտ Բաշաղակու, հին աւերակ բերդ ունի, փոքր գիւղ է այժմ:

Խալաճուն.—3 ժամ յարեւելս բերդակի, փոքրիկ բերդ ունի:

Խաճար.—Երկու Խաճար վերի վարի, մին Մզուրայ ջրի աջ կողմն. Սըր-ժողու 1 ժամ յարեւմուտս:

Խոզալ.—Չարսանձագէ բարձր, Տէրսիմի մէջ գիւղաքաղաք ուր փաշա կընստի:

Խոզաղաճ.—բերդատու, 6 ժամ յարեւելս բերդակէն 1, ժամ հարաւ Խամայիցից գիւղէ, բազմաթիւ հին աւերակներ ունի:

Խարակետի.—Չկնոտ փոքր ջուր, որ Մուզուրայ կը խառնուի:

Խալքիլիսէ.—Հայ գիւղեր կան քանի հատ 300 տուն Տէրսիմի մէջտեղն ընակել ունին Մեզկերտէ մի օր ի հիւսիս բարձր:

Խոստայ լեռ.—Ջիմարայի հանդէպն 4 ժամ ի հարաւ յարեւելս:

Խուզ օվայ.—Խարբերդու երկու դաշտերու արեւմտեանն է:

Խտրոս.—Չիմիշկեզեկի ի հարաւ սպառուած Եփրատի ու Մուրատի խառ-նուելու վայրի մէջ գիւղ է:

Ժառգովիկ.—Խոզաղաճի բերդէն կերելի ժառգովիկ լեռն, ուր առաջին անգամ ծինը կը դնէ. ունի շատ խիտ անտառ, գովելի ծառներ (կաղնի) Մեզկերտէ մօտաւորապէս 5, ժամ ի հիւսիս, Մեզկերտու եւ Մերձան լեռան մէջ բարձր դիրք գրաւած հողէ լեռ է:

Ժովցիք.—Կովիկայ ծովն նախ դաշտ էր. Մաստարու լեռան ջուրն նախ արտերը ջրելու չափ կգար, երբ շատացաւ, դաշտն լիմ դարձաւ. դաշտեցիք քաղաք եւլն. վայրեր տարածուեցան. ի Խարբերդ կան ընտանիքներ, որոց ժովցիք կասուի:

Կարմիր գլոխ.—Ըստ Թուրքաց ղզլաշ, ամբողջ բռնած են Տերսիմի վիճակն, որք մահմանական չեն. քրիստոնէական սովորութիւններ ունին, մօտ 400,000 կը լրանան:

Կարշլա.—Ալնէն 1, ժամ գետի վերայ, ուստի կանցնի Կամրկալ, որ Ալնէ մի ժամ արեւելեան հարաւ, Եփրատի աջ եզրն:

Կեղի.—Բր Զդի եւս կասուի, Բալուայ հիւսիսային յարեւելս 2 օր:

Կետնենկ.—Ջիմարայու ետեւն, ձորի մէջ գիւղ մի է:

Կէօկեռիկ.—Այս լեռն 5 ժամ հիւսիսային բարձրութեան վերայ է Խոզաղաճի բերդին, նաեւ Մնտամու քաղէն 5 ժամ բարձր, որոյ վերան է 40 մանկանց ուխտատեղին. որպէս ամեն գաւառ իւր սերմանելու ժամանակի նշաններն ունի, որպէր եւս Խոզաղաճ, ուստի երբ գարնան վերջերն Կէօկեռիկ լեռան վերայ ձեան նշան կերելի. սերմանուած սերմն կաճի, իսկ երբ ծինը չերելի, այլ եւս չաճիր:

Կօրժինայ մօրին.—Անտառին մօրի կասեն. Կորժն ունի կաղնի անտառ այս անտառի միջէն կանցնի Մեզկերտէ Փերին գը-նացողն:

Կօլմիկայ ծով.—Խարբերդու ի հարաւ մի աւուր ծանապարհ:

Հաւորու լեռ.—Մեծ եւ բարձր լեռ է. Մզուրայ ակներու մօտ Մեծ-կերտէ 8 ժամ ի հիւսիս յարեւմուտս է. որոյ կողերու վերան, մարձ Տուժիկի կայ մի վանք. ըստ ոմանց Մ. Կարապետ եւ ըստ բազմաց Հաւորու վանք, ըստ Մի-նասի Հաւոր Հաւոր, որեւ աւուր, որ ծեր կը նշա-նակէ. Տուժիկի քրդեր եւ ընդհանրապէս հեռաւոր վայ-րերէն ուխտի կգան տեղս, Թուրքեր Հաւալայ տաղի կա-սեն լեռանս:

Չորակ.—Համբայ սահմանի մէջ գիւղ, աստի միջեւ Բաղին 2 1/2, ժամ ժայռերն փորուած, մէջը այսեր շինած են բազմաթիւ. շարու-նակութիւն է Համբայ քարէ քաղաքի:

Հայաշնայ դէօր.—Հուլախսզ Թիւն միջեւ Համբայ սահմանը. տափա-րակ վայր, առաջ երկար ծառներ ունի կաղնի, եօթը տան վերայ մի գլուսն երկարացած տեսած է Մինաս:

Հզուրալ.—Համբայ բարձր Շիւք գիւղն, որոյ բարձրն Հզուրալ:

Հուլախսզ Թիւ.—Փերինայ ջրի աջ ակի. Արար կեշուտի վերան, Համբ-բայ 2 ժամ յարեւելս, ուր էր Տօնիկ իշխանի տունը. ունի բերդ. ուստի հանուած է գինւոյ կարաս, որ խիստ մեծ է, առած դարձած է, երբ—գինի բեր, կասեն—Տօ-նիկ իշխանին կարան է, կասեն:

Հուրիչայ.—Գիւղ մի է. երկրի մի անուն նաեւ Հուրուչայ կասուի, Խոստան օ կելլս ծերմակ կերելայ, Մանասարաւին խօծա կուգայ հոտի, կնիկը կըսէ Թէ գցիր շաղաքը մաւէ ցորենին, կերթայ կու-գայ կը մանայ օ մաղէ, կուգայ էադ Հուրուչայուց վերդիու լեռան գլուխ օ կելլայ, պիտէն միտքը կը յնի, ութ բեռ ալիքը կը բերէ, կը հոսէ կը տանէ հողուն երեսը կը կորցնեն, հիմա էան հողը է ուսկա օր նայես ծերմակ է, կուտենը, նէ ալիք է, նէ հող է:

Մեզկերտ.—Մուզուրայ ջրի վերան 2 1/2, ժամ արեւցամբ, Փերինայ ջրէն 5 ժամ արեւմուտք. ուր գայմագամ կը նստի գիւղաքաղաք է. մեծ մանն հայ:

Մաստան.—Բաղինէն բարձր գիւղ ունի բարձր լեռներ:

Մաստարայ լեռ.—Խարբերդէ 6 ժամ ի հարաւ յարեւելս: Կօլմիկայ լճի հարաւային եզրին վերայ բարձրացած, շղթային մէջ ամենէն բարձր լեռն է, ժողովրդեան մէջ Մաստան ընու համար կըսուի, Նոյ նահապետին կեմին գնաց Մաստարու գլուխը կայնեցաւ, Նոյ նահապետ տունմը (դէկ) օլըրեց, կեմին գետինը դաւաւ, խրխրաց, ըսեց Նոյ նահապետ.—տղաք, աշուանդ լոս, ջուրը էէնը է: Բերին մաս տաքտողնեցին, անունը մնաց Մաստարու լեռն:

Մեղիքն.—Մրձան լեռան հանդէպն 1 ժամ հեռի ի հիւսիս, Կերձանի վիճակին մէջ:

Մերձան լեռ.—Մնձուր լեռան մի ծիւղն է հանդէպ Երիզայի, մարձ Սեւ գետի կսպառի, որոյ ստորոտն Մուր Լուսաւորիչ անուն վանք մի կայ:

Մզուր.—Մզուր կամ Մնձուր լեռան Մուզուրայ ջրի գլուխն 5 ժամ արեւմտեան հիւսիս Հաւորու լեռնէն, հանդէպ Կամախի:

Մուշունայ լեռ.—Սա եւս Սեւ լեռան նման անտառապատ է, եւ որոյ կցուած (յարեւելս), Մուշուր եւ Փերին ի Մուրատ խառնուրդի աջ կողմն բարձրացած է այս լեռն:

Մուրատ.—Արածանին որ Մուշի սահմանն անցնելէն յետոյ Մուրատ կամ Բալուայ ջուր կասուի միջեւ Սեւ ջրի խառնուրդ:

Նոր գեղ.—Ս. Տիկիւնայ լեռան գլուխն հայ գիւղ է յարեւելս 5 ժամ. 1 ժամ յարեւմուտս Խալաճունայ. ունի 10 գեղ, գեղանք արեւցամբ կը հայի, Ս. Տիկիւն լեռան տակ արեւաւորը.—որոյ համար Մինաս կը պատմէ հետեւեալն.—Նոր գեղու չո-պանը կը տանէ դաւաքը գեղին վերդին արծիւը, կը հայի օ իրա օխըրին այժմ մօ ուրը ամեն օր ջուր է, մէկ օր պէլէց օխըրը գատուաւ սիրիւին մինէ, գնաց ծնկայ վրայ չորացւ չոպանը իրա իրա ըսեց. հոսի մի բան կայ, էլաւ գնաց օ դօծա ջանջի մի ջուր խուշուրտայ, կերթայ, էաղջն քարով ու չամբով կը բռնէ, կը գծի Թը ջուր խմէ. խաւալը կոնակներ

զարկէր, կըմնէ ջուրը: Մի ամիս խառար կը մըր. մէկ օր կնիկը դաւառը կը տանի, ինք էջը կը բառնայ. կերթայ Ս. Տիկին Նաղապքը, կէջնայ Տերեւիէն Չամաքձոր: Գոտ ջուր չկար, կը հայի օ ջուր կայ, վրան էալ չաղաքը շինած է. կերթայ չաղաքը օ իրան խաւարը պատնիսի վար կախմուն է.— Տօր էադ խաւարը բարա, կըսէ չաղաքին. կառնէ ծնառքը կըսէ.— Էսա իմ խաւան է, բարա.— Դնէ՛ տի ըլիք քու խաւարը.— Էսա ջուրը ոսկա գուգանը, ջուրնէ բերեր.— Զաղչպան իրա մտածեց օ իրա ջուրնէ բերեր, խաւարը շտար. գեղա-ցոց խաւար տուեց օ խաւարին տէրը էլաւ. ըսանկ ըսանկ. էսա պուլտուրը շատ ջուր կը վերցնէ.— Իշխան Խաչոն իմաց էղաւ, ժողովուրդը թոփեց, չոպնին էալ փարայ տուեց.— Էկոյ ջրին տեղը միգի սաղցուր, ըսցը. օ չաւղցուրիք, նէ էջը. նէ բերը, նէ խաւար կուտաք. Նեղը մըցը, տարաւ Նոր գեղու եագիի օրթալախը աղբրի վրան, գգին հանակ օ էրկու չաղչի ջուր կերթայ. յէրը ձգեցին. գնըց էլաւ էան չաղաքը. չոպանը հոնի սուս ու փուս պանեցին, կոխեցին հողը. ջրի էառ-չին ըռնեցին, իրենց դին դառուցին. Խաչոյ իշխանը էմի ըսցը. հազար քարփակ շինեցին. օ ջրի ու չոպանի տեղ կորի: Հիմայ Տիրեւուայ ջուրը Նոր գեղու եագիէն կնկայ: Թլացոց հո-ղուն վրայ կուգայ, ինչ ըսիս կեննն (կը սերմանն) քելլըքով կը տաննն կը ծախին. Մալաթիա ցորենով ու կանանչով կշտա-ցնողը թին է:— Մէջը յիշուած հովին իբր Մօքոսին մօտ կգար ուխտ, շատ անգամ կաթ ու մածուն կը բերէր: Մօքոս տեսաւ որ այլ եւս հովիւ չերեւիր, կը հարցնէ, Զեչիւ չերքեզ եւ վերոյ-գրեալն կը պատմէ:

Նուկի կեշուտի.— Նուկի անցքն Եփրատի վերան, ուստի շատ անգամ ծիով կանցնին. Ուռեկու բերդի Ներքեմն է, Բավէյու լեռան ստորոտը, սորա քիչ Ներքեմն է Ատատիւայ Խակէն:

Եիկլայ ձոր.— Լամբքայ բարձր 2 ժամ, պատուական ջուր ունի, վերան 50 ջրաղաց կը լինի, Փերինայ ջրին կը խառնուի:

Եոտտան.— Հայի գիւղ, Նշանաւոր վայր. Մեզկերտու 9 ժամ յարեւել:

Ուլի օվայ.— Դաշտ մի է մեծ, Խարբերդու առաջ, որ մինչեւ Եփրատի եզրն կը հասնի:

Ուռեկ.— Նրեք ուռեկ գիւղեր կան. բերդաւոր Ուռեկը Բերդկու յարեւել 5 ժամ, Մուրատի եզրի վերան, Սեւ լեռան ստորոտը, արեւ-մտեան կողմ. ուր կը նստէր Թորիկ իշխանն:

Զանախի.— Մի ժամ յարեւմուտ Մեզկերտու, Մզուրայ ջրի ծախն Զարսանձագ.— Աղսույա եւ Փիրինայ ջրի միջավայրն եղած վայրն է. եւ Մուրատի Իգրէն մինչեւ Խոզաթ կը բարձրանայ. այս տեղ չորս գայմագամ կը նստի, 1 Բերդակ, 2 Խոզաթ 3 Մեզկերտ, 4 Փերին:

Զեչիւ չերքեզ.— Մօքոսի թղթատար թռչունն է:

Զինան Թագաւոր.— Զինաստանի Թագաւոր Եուշայ սուլթանի հայրն.

Պէնկիւօզ.— Փանփուլ սուլթանի ձին, որ հեռէն էր ծովէ ելած Ակուկ Արաբից առած էր:

Պուզլուխ.— Խարբերդու 2 ժամ յարեւել:

Սեւայ քաղաք.— Մինամ Թագաւորի որդւոյն Թուլլան քաղաքն:

Սեւ լեռ.— Այս լեռն մեծ լեռ մի է եւ անտառապատ, աստի Խարբերդու վիճակին գերան եւ վառելափայտ կը մատակարարուի, Թուրքը Զարադադ կասնն, սորա միջէն խիստ խոր ձոր մի կիջնայ ը ֆանու ձոր անուամբ. 4 ժամ Խարբերդու արեւելեան հիւսիսն է. անհաշիւ վայրենի խոզ եւ այլ կենդանիք կան այս լեռն, սորա արեւելեան հարան կայ Ապտոցի գիւղն, յարեւելս Զոչեկու բերդն, յարեւմուտ Ուռեկ. հիւսիս Աղաճաններ,

առջեւէն կանցնի Մուզուր, Սորա ջրիւն կերթայ Ժառգովիկ, կը խառնուի Տէրսիմի լեռներուն:

Մինամ.— Թագաւոր Խարբերդի:

Մնտամայ բերդ, Մեզկերտու 1 ժամ յարեւել:

Մուրը Դանիէլ.— Մեզկերտու Կէօկեռիկ լեռան եւ Մնտամու քարի մի-ջավայրն:

Մուրը Թորոսի գիւղեր.— Խօստայ լեռան յարեւելս մօտ 150 գիւղեր:

Մուրը Յայրօն.— Պուզլուխի գլոխն էրկու մեծ քարերու միջավայրն գե-րեզման է, ուխտ կերթան:

Մուրը Նշան.— Կօլմկայ ծովի մէջ վանք մի:

Մուրը Տիկին.— Բերդակու յարեւելս 1 ժամ.

Սըվմոդ.— Մուզուրայ ջրի աջ ափի վերան ուր կամուրջ կայ, Մեզկերտու յարեւմուտ 2 1/2 ժամ:

Սօսեկ.— Լեռ Փնկեանի 2 ժամ յարեւել:

Վասկերտ.— Գիւղս բերդ ունի, Խուշխափնին կամուրջ կանցնի անտառ է մինչեւ Վասկերտ 2 ժամ, ուր մեր պատմիչ Մինաս աւերակ մի փորած, թռնուի մի գտած է, որոյ կողին թխուած եր-կու հաց տեսած հանած կերած է որ Նոր հացի համ ունէր, ինք կերած եւ գիւղացւոց հա տուած է: Վասկերտի ջուրն շատ ճգնաւորի այրեր կան, ժայռերու մէջ փորուած քնակա-րան շինուած է. քարի միջից եւս լուսամուտներ հանուած է:

Տաղպաղի.— Խոզաղաճի գլուխն, ուր սազլո, մորմենի անտառ կայ, Նաեւ պտղատու ծառներ եւ վայրենի հաւեր:

Տերեւի.— Չոր մի է, որոյ ջուրն Նոր գեղու լեռնաղաշտէն կիջնայ, այս ջրի վերան ջրաղաց կայ, ուր կան Թլացք, Բերդկեք:

Տէրօվան.— Տուճիկայ յարեւելս 6 ժամ քրդական բարձր հովասուն վա-րեր բազմաթիւ գեղօրայք:

Տիվրիկ.— Զինարայի յարեւմուտ 2 ժամ, Սեբաստիոյ կը պատկանի: Տուճիկ լեռ.— 11 յս լեռան մի ծիւղն մինչեւ Բալու խոնարհելով Եփրատի եզրերի վերան կընդհատի:

Յաղման.— Աղսույա ջրի վերան Եփրատէ 5 ժամ բարձր:

Փերին.— Փերինայ ջրի աջ ափի վերայ. Փերին ի Մուզուր խառնուածքէն 1 1/2 ժամ բարձր հայ գիւղ, 500 տուն:

Փերենեկ.— Պուզլուխէն իջած ձորն է, շատ խոր:

Փինկեան.— Զինարու հանդէպն 1 ժամ յարեւելս ջրին ծախ ափին վրայ, 500 տուն հայ:

Քավէյու լեռ.— Թլայ եւ Ուռեկու մէջ տեղն է, եղնիկ շատ կայ, տեղ տեղ անտառ է. մի բարձրութիւն ունին իրարու դիմաց սեւ, Քավէյու լեռ, Պուզլուխ եւ Մուշունայ լեռ:

Քիւրեքէն.— Բասունայ կողմի ամենէ վերին հայ գիւղն է, Արաք կեշուտիի գլուխն:

Օվաճուխ.— Բեմախու հարան 3 ժամ, Խօստայու յարեւելս 5 ժամ, Մզուրայ ջրի գլուխն օվաճուխէն կնկայ, բազմաթիւ քուրդ գիւղեր կան:

Օրդուն Դափուսի.— Օրդուն դափուսիք (գետնուրի) երկուք են. մին Սեւայ քաղաքին երկրորդն Լամբքայ, որ Լամբքայ քարէ քաղքի էտեւուն արեւապտը կը բարձրանայ:

Փալաշի.— Մէրճիմէկ գիւղին տակ Ս. Տիկինայ 1 ժամ յարեւել:

ՀԱՍՏԱՐԱԿ ԲԱՌԻՐ

Աղնեկ—Դատել
Այտին—յայտնի

Ապուհաեաթ—կենսատուրը
Ավլա—ղարձեալ

Արեւատը — արեւմուտը
 Արեւցաթ — արեւելք
 Ափուց — ձեռքէն
 Բանին — կերթեւեկեն
 Գննըն — գտնեն
 Դայրել — տանել
 Դարման — յարդ
 Գէօր — տափարակ
 Դուման — դեկ
 Զաւթ — ըմբռնել
 Զիւանե — եզր
 Զնծիւ — շղթայ
 Զնար — ժայռ
 Զօրպա — ըռնաւոր
 Էգի այգի
 Եկը — եթէ
 Էմեկ — աշխատանք
 Թարաւ — կողմ
 Թեմեւ — հիմն
 Թէյնա — առանձին
 Թօփեւ — հաւաքել
 Խաթար — խումբ ուղտի
 Խալըսէ — ազատե
 Խալուշ — միացում
 Խարապա — աւերակ
 Խարսըմուն — սպիտակացնել
 Կարմիր գլուխ — դարպաշ
 Կեմ-խոտի խրձան կապ
 Կուս — կուրծք
 Հազը — պատրաստ
 Համամ — բաղանիք
 Հալուզ — լոգարան
 Հելպէթ — հարկաւ
 Հերսէն — կրքէն
 Դազա — վիճակ, գաւառ
 Դասաֆէթ — հոգ
 Ծաղալուել տարածուիւ
 Ծաշուայ դէն — հարաւ

Մեշե — անտառ
 Մըշեւ — փռել, տարածել
 Մօրի — անտառ
 Ուստա — վարպետ
 Զայ — գետ
 Զլպախ — մերկ
 Պաղ — այգի
 Պար — չափ, պտուղ
 Պանել — սպաննել
 Պէտէն — պարիսպ
 Պէօլիւք — խումբ
 Պուզ — սառոյց
 Սալթա — կարծ վերարկու
 Սալխցնել — յայտնել
 Սարայ — ապարանք
 Սելուի — սոսի
 Սըրթ — ող լեռան
 Սիւզմէշ — քամուիւ
 Վախտ — ժամանակ
 Վարանաթաք — մինչեւանգամ
 Վերան — աւերակ
 Տամլա — յանկարձամահ
 Տարտղնել — ցրուել
 Բալամ — կաղամբ
 Բելլէք — լաստ
 Բեմեր — կամար
 Բեն ինել — ոխ պահել
 Բէյլան — նժոյգ
 Բիմիսին — մի քանին
 Բիւլունկ — սուր մեծ մուրճ
 Բնար — եզր
 Բուլլին — ամբողջ
 Բօշել — գաղթել
 Օլըրտիւ — մանգալ
 Օխ — նետ
 Օվա — դաշտ
 Օրթըլիւ — մէջին
 Փասլ — սակաւ ինչ

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0242596

